

GRAND TOUR IMAGINER II : Marokko

December 2023 – Februari 2024

Inhoud

Bienvenue au Maroc	2
<i>Almeria (ES) – Bouârfa, 17 december – 22 december 2023</i>	2
Kerstmis in Marokko	8
<i>Meski – Erg Chebbi – Taouz, 23 - 27 december 2023</i>	8
Wonderschone kloven	14
<i>Gorges du Todhra – Gorges du Dades, 27-december – 1 januari 2024</i>	14
Tastbare geschiedenis	22
<i>Ourzazate – Zagora – M’hamid – Fom-Zguid 1- 5 januari 2024</i>	22
Ongenaakbare Atlas	28
<i>Fom Zguid, Taliouine, Ait-Ben-Haddou, Marrakesh, Tata, 6-11 januari 2024</i>	28
Lijnen en kleuren	35
<i>Tafraout - Amtoudi - Plage Blanc - Sidi Ifni - Tiznit – Aourir, 11-18 januari 2024</i>	35
Medina’s en markten	45
<i>Essaouira - Safi – Marrakesh – Ouzoud, 18- 26 januari 2024</i>	45
Fez en terug	54
<i>Ouzoud – Aguelmame Sidi Ali – Fez - Volubilis – Tanger, 26 januari - 1 februari 2024</i>	54



Bienvenue au Maroc

Almeria (ES) – Bouârfa, 17 december – 22 december 2023

Eindelijk is het zondag de 17^e. Vandaag start de reis naar Marokko. We kijken er al maanden naar uit. Toch merk ik dat ik minder enthousiast ben. Ik heb het zo naar m'n zin gehad en net afscheid genomen van leuke mensen. Nu weer nieuwe mensen leren kennen Gelukkig heb ik 7 weken om de andere 28 mensen te leren kennen. Hoewel... de briefing begint met een voorstelrondje. Een diverse groep van pensionado's en vakantiegangers, wereldreizigers en beginnende campers. En er zijn meerderen zoals ik die voor de eerste keer op groepsreis meegaan. Juist omdat ze geen zin hebben om mee te moeten doen met bijvoorbeeld jeu-de-boules. Groepsreis voor mensen die niet met een groep willen reizen. Nou daar sluit ik me bij aan. Daarna volgt informatie, veel informatie en natuurlijk een roadbook. Met aan het eind van de middag een lekkere borrel.



We fietsen nog een rondje langs de Spaanse kust. Ik zie hutten van deuren en netten met ernaast vissersboten - strandjutters denk ik. In mijn ooghoek zie ik een man gebogen over een werkbank in het zand. Ik stop en zie dat hij een houten bootje aan het schilderen is. Heel voorzichtig zet hij het oog op de achterkant van het bootje. Blauw als de zee, zegt hij. We raken aan de praat. Miguel is een gepensioneerd visser. De hut waar we voor staan is een oude vrieswagen. Als ik vertel dat ik uit Holland kom en in de buurt van Utrecht woon. Glimmen zijn ogen. Daar woonde zijn *amiga* – *adoro Carla*. Hij begint te swipen op zijn telefoon op zoek naar een foto. *Muchos fotos, muchos recuerdos, godverdomme*. Na 10 minuten geeft hij zijn zoektocht op. Wat maakt het ook uit, zij is teruggegaan naar

Nederland toen haar vader overleed.

De volgende ochtend is het zo ver. Het schoolreisje-gevoel bekruipt me als ik brood smeer, en de tas inpak met leesboek, puzzelboek ed. We rijden in colonne naar de haven en kunnen direct de buik van het schip binnen rijden. En dan begint het lange wachten, lummelen en hangen. Maar eerst melden bij de douane voor een uniek persoonsregistratienummer en daarna in de rij om de camper tijdelijk in te voeren. Met de groep hangen we rond het zwembad, dat al jaren niet meer in gebruik is. De zon schijnt hier en de glazen schutting houdt de wind



grotendeels buiten. Het is rustig aan bord. We spreken een chauffeur die met garnalen tussen Marokko en Nederland rijdt. Twee jongens zeggen Hello. Ze hebben Engels op school die in Barcelona staat. Nu is het kerstvakantie en gaan met hun ouders familie bezoeken in maar liefst vier Marokkaanse steden. Na acht uur varen – het is inmiddels donker – zijn we in de haven van Nador. We rijden de boot af en worden naar de douane geleid. Paspoortcontrole en invoerbewijs worden nagekeken. En dan weer wachten. We hebben uitzicht op personenauto's die allemaal hun achterbak, tassen en dakkoffers moeten openen. De organisatie heeft een fixer geregeld die de juiste douaneman kent die onze campers "controleert" met de vraag of we een drone of wapens bij ons hebben. Na een ontkennend antwoord mogen we door. Bij de laatste poort wordt nogmaals de auto gecheckt en dan meteen rechtsaf een parkeerplaats op. Rug aan rug staan de "gewone" campers op de kleine parkeerplaats. De twee hele grote jongens staan op straat. Hier gaan we overnachten en geld - dirhams pinnen. De haven ligt pal naast de Spaanse enclave én havenstad Melilla. En die ligging maakt dat er net buiten de haven veel jonge mannen rondhangen die graag als verstekeling naar Europa willen, telefoonkaarten aanbieden, met je op de foto willen, etc. Als ze te opdringerig worden is er de politie die ze wegstuurt. Ze blijven de hele nacht surveilleren. Desondanks is het een onrustige nacht. Vijf keer gaat er ergens in een gebouw een alarm af. En het duurt verscheidene minuten voordat die wordt uitgezet. De nacht is bovendien ook kort want de organisatie meldt dat we al om half acht wegrijden.

Ik zet de wekker op kwart voor zeven. Dat had ik niet hoeven doen want iets na half zeven wakker zingt de imam van de moskee me wakker met een gebed. Ook deze ochtend rijden we in colonne. Door de drukke stad van Nador naar Oujda, langs de vele steenfabrieken waar walmen rook uit schoorstenen komen. En we rijden langs "blokjessteden". Op een afstand lijken de steden opgebouwd te zijn uit vierkante en langwerpige blokjes in aarde-rood, oker, crème en grijsblauw gelegen in een legergroene, donkerrode omgeving. Misschien ga ik dat nog schilderen. In Marokko zijn ze ook gek op drempels en rotondes. En bij iedere stad staat een politiecontrole. Ze gebaren ons vriendelijk door te rijden. Het rijden in de steden doet denken aan India. Brommers, fietsers, karren met ezels of brommer, voetgangers, taxi's, bussen, busjes, sinaasappelkraampjes, olieverkopers, personenauto's, vrachtwagens - ze gebruiken allemaal hetzelfde stuk. Het is hier alleen een stuk rustiger. De voorrangsregel is –





dat het maar stroomt. In Oujda kopen we simkaarten voor beltegoed en data. Het is al half drie als we uitleg krijgen over de plek waar we gaan overnachten, niet echt de tijd om de stad te bezoeken. Komt een volgende keer wel. Nog zo'n 100 km naar het zuiden rijden. We zijn een toeristische attractie. Hoofden volgen ons, kinderen roepen en zwaaien. Soms saluëert een oudere man eerst en zwaait dan enthousiast. Mogelijk heeft hij nog met de Fransen samengewerkt. (Marokko is pas in 1956 zelfstandig geworden).

Door het enthousiasme langs de weg voelen we ons net de koninklijke familie en zwaaien links en recht. In de buurt van Ain Ibn Mathar kamperen we in de vrije natuur. Iedere camper mag zijn eigen stekje uitkiezen. Ik voel me nietig als ik de enorme ruimte om me heen zie. De plek ligt op het Rekkamplateau. Geen bergen, geen bomen alleen graspollen, stenen en zand. Een hele lange horizon waar ik de zon heel goed zie onder gaan, En zodra de zon weg is, zakt de temperatuur met rasse schreden. We kijken kort naar de sterren en hun nevels en duiken weer snel de camper in. Ik haal het extra dekbed uit de vacuümzak. Geen overbodige luxe als het kwik tegen de ochtend onder het vriespunt zakt. De zonsopgang bekijk ik vanuit mijn bed. Het kost moeite om het warme bed te verlaten. Met twee fleecjassen over elkaar is het wel te doen.



We rijden met de zon op de voorruit 180 km naar Bouârfâ. Door de grote vlakke loopt een lint asfalt die we volgen. In dat landschap zien we af en toe een bedoeïenentent of lage gebouw, kudde



geiten, honden, zendmasten, ezels waarvan de poten aan elkaar geknoopt zijn. Parallel aan de weg lijkt een treinspoor te lopen. Als ik een leegstaand huis zie liggen, ga ik op onderzoek uit. Het huis ligt aan drie sporen die deels onder het zand verscholen liggen. Misschien een erfenis uit de Franse tijd. Langs/op de weg lopen mensen. Als we een gezin zien, vragen we

ons af of die naar school kunnen gaan. Er is hier niks. Het antwoord volgt een paar kilometer later. Ik zie een kleurrijke muur rond een gebouw en een klein meisje dat speelt in het zand. Ik ga wederom op onderzoek uit. Het meisje heet Usha (denk ik te verstaan) en is nog te jong voor school. Haar twee oudere broers en zus zitten inderdaad op school, vertelt haar moeder. Althans dat maak ik ervan want we praten met handen en voeten. Hier is geen internet dus google-vertaal is buiten gebruik. Ze lijkt frans te verstaan maar spreekt het niet. Ze spreekt waarschijnlijk Berbers. Ze heet in ieder geval Habirbi en haar man die met grote passen komt aanlopen, heet Tarmin. Als ik vraag of ik een foto van moeder en vader mag maken. Gaat hij naast zijn vrachtauto staan. Met dat bezit onderhoudt hij zijn gezin en heeft hem een huis van steen opgeleverd. We zwaaien het gezin uit en rijden langs de eindeloze rijen met keien. Die later omheind zijn en waarin gepoogd wordt naaldbomen te laten groeien. Vermoedelijk om de erosie en daarmee woestijnvorming te voorkomen. Onze



overnachtingsplaats is in de buurt van Bouârfa, wederom in de vrije natuur. Weer een prachtige plek alleen is de politie minder enthousiast. Tegen de avond staan er zelfs 6 politiewagens die vinden dat we in de stad moeten staan, het is gevaarlijk hier bij de Algerijnse grens. Onze reisorganisatie onderhandelt en zorgt ervoor dat we mogen blijven. Om de politie tegemoet te komen moeten we dichter bij elkaar gaan staan én de politie bewaakt ons de hele nacht.

Op woensdag ligt de bestemming in het stadje Figuij – 100 kilometer zuidelijker. Wederom adembenemende landschappen. Onderweg rijden we voorbij twee scholen waar geen kind te zien is. Halverwege zie ik wel kinderen bij een grote school. Stoppen. Ik wil kijken. Als we uitstappen staat de directrice bij de poort en vraagt of we willen kijken. Nou graag. Het blijkt een internaat te zijn voor zo'n 100 kinderen. Zodra we door de poort lopen stromen de kinderen een beetje verlegen maar nieuwsgierig dichterbij. We schudden handjes – hello, bonjour, salam... ondertussen vertelt de directrice dat de ouders van deze kinderen ver weg wonen (tot 150 km) of rondtrekken. Het is een gemengde lagere school. Ze hebben liefde, warmte en ook een gedisciplineerde omgeving nodig. De regels staan op het prikbord in tekening en Arabisch. De meeste docenten zijn vriendelijk – het zijn



allemaal jonge vrouwen zover ik

zie, twee zijn er bewust streng en gericht op orde – een man en een vrouw. Ik zeg good cop – bad cop strategie. Nou dat krijg ik dus niet uitgelegd in het Frans.... Wil René en ik krijgen een rondleiding langs enkele klassen, de eetzaal waar alle kinderen aan ronde tafels zullen eten. In de keuken stelt de directrice ons voor aan drie vrouwen die al die hongerige kinderen voeden. En ze eten veel, zegt ze. Dan de trap op naar de slaapzalen. Muurtjes zorgen dat het kleine open kamers zijn met twee stapelbedden en vierkasten. Op de bedden liggen drie of vier dekens keurig opgevouwen. Erg nodig want deze etage is onverwarmd dus blij dat we weer naar buiten lopen waar de jongens aan het voetballen zijn. Wil René gaat meteen meedoen maar ze spelen meteen de bal tussen zijn benen door. De directrice wijst naar de kinderen die op slippers voetballen. Veel komen van arme gezinnen

en hebben geen schoenen. Laat staan sportschoenen. De meisjes willen ook wat laten zien en gaan een lied zingen over Marokko (begrijpen we later). De jongens sluiten aan. Enkele rennen weg om prullenbakken te verzamelen die ze later als trommels gebruiken, anderen halen djellaba's (traditionele kleden). Vier jongens laten de dansen zien van hun cultuur ergens uit de bergen begrijp ik. Tot grote hilariteit probeert Wil René ook de passen en met zijn schouders mee te bewegen. Dan is het tijd om koffie en thee te drinken. Daar hoort dan ook brood, olijfolie, jam en omelet bij.... We bedanken de directrice, de juffen, de kinderen voor het welkom dat we kregen. Wat een gastvrijheid.

We komen daarom als laatst aan op de overnachtingsplek – een parkeerplaats in Figuig. We moeten even doorwerken om mee te gaan naar een ambachtswinkeltje en de palmtuin. Gelukkig hebben we al geluncht. Dan volgt er nog een wandeling naar een van de dorpen van Figuig. Dat zou ik ook wel willen maar dat is te ver lopen. Dus fietsen we. En blij dat ik dat gedaan heb. Het beeld dat ik heb van een medina: smalle paadjes tussen huizen met dikke muren en metalen deuren. Huizen die de paden overkappen, gangetjes naar nog meer deuren of een



trap. En in het midden een klein plein met een oude Franse brievenbus en waarschijnlijk de meest gefotografeerde. We kopen nog brood en groente en fietsen dan zigzaggend door het dorp terug naar de parkeerplaats van de campers. Bijna terug merk ik dat mijn fiets moeilijk stuurt. Sh*t, dat komt bekend voor = lekke band (blog 11 juni). De band geplakt en 's avonds blijkt al dat die leeggelopen is. Ik heb nog een nieuwe binnenband bij me uit Portugal. Het voorwiel is met een Q-Lock vastgezet die volgens YouTube heel eenvoudig los te maken is. Nou ons lukt het niet. Uiteindelijk met hulp, kruipolie en rubber hamer van mede-camperaars komt de as los. Daarna is het inderdaad een fluitje van een cent.

Vandaag rijden we 100 km terug naar Bouârfa waar we kamperen achter een hotel. Hier kan de camper met water gevuld worden. En de organisatie heeft een paar kamers geregeld waar we kunnen douchen. Na 5 dagen

washandjes is een warme douche HEERLIJK. Een andere gebruiksaanwijzing van kamperen zonder camperplaatsen of camping is dat je het toilet heel discreet leegt. Je graaft een kuil. En nee we gebruiken geen chemicaliën. Het is



vandaag prachtig weer, ik zit in een T-shirt buiten. Vanavond eten in het hotel. Net vakantie. Morgen reizen we weer verder.

De film die we maakten van dit stuk, Marokko Oriëntaal kijk op <https://youtu.be/vg-vhhd0-Rs?si=QYxfZbNiW6S8GVkH>

Kerstmis in Marokko

Meski – Erg Chebbi – Taouz, 23 - 27 december 2023

Van Bouârfa naar Meski is 250 km. Het is een grote vlakte met in de verte een bergketen wat de grens met Algerije is. Op een punt naderen we de grens tot 2 km. Dan zie ik dat de rand onder aan de berg niet een natuurverschijnsel is maar een 2 meter hoge muur. Die muur is gemaakt van aarde en stenen uit een diepe greppel die achter de muur ligt. Het is duidelijk dat de relatie met Algerije niet best is.

De ruzie is er sinds 1975 toen Marokko het de westelijke Sahara (voormalig Spaans bezit) innam als Marokkaans grondgebied. Waar Algerije tegen protesteerde. In 1994 sloot Algerije de grens en dat is nog altijd zo. Kortom niet met de drone vliegen in dit gebied. Nou is dat geen probleem want het is geen interessant gebied. In de afgelopen 15 jaar wordt de ene na de andere palmplantage ontwikkelt.



Ik zie enorme velden met laagblijvende dadelpalmen afgewisseld met plantages die net gestart zijn of gigantische oppervlaktes die bouwrijp worden gemaakt. Overal zijn putten geslagen en pompstations vullen bassins met grondwater. Zonnepanelen zorgen voor stroom. De grote plantages hebben imposante poorten. Die zijn soms zo groot dat er meerdere gezinnen in kunnen wonen. Onderweg moet ik regelmatig aan de kant voor hardrijdende, dure auto's met tulbanden achter het stuur. Waarschijnlijk de investeerders van de palmplantages uit Oman (in ieder geval geen Marokkaans nummerbord?) Is dit een goede of slechte ontwikkeling? Terwijl de plantages de woestijnvorming tegenhouden, stoten ze de lokale dadelkwekers het brood uit de mond terwijl de kuddes van geiten en kamelen steeds minder terrein hebben om te knabbelen. Het water wordt nu via honderden pompen uit het natuurlijke watersysteem

getrokken wat waarschijnlijk de droogte in de rest van het gebied doet toenemen. Anderzijds zie ik

bij al die poorten busjes staan die arbeiders van de dorpen naar de plantages brengen = werkgelegenheid en hogere omzet voor toeleveringsbedrijven uit de regio. Het landschap zonder plantages is niet wonderschoon, met plantages ook niet dus dat kan het pleit niet beslechten. Na 250 km weet ik nog altijd niet of ik voor of tegen de plantages ben.

Mijn overpeinzingen worden onderbroken doordat ik nog boodschappen moet doen. We stoppen in een dorp waar ik in een klein winkeltje yoghurt en brood koop. Ik wil ook water met prik hebben. Ik krijg het niet uitgelegd want er komt plat water op de toonbank. Terwijl ik op de telefoon van de winkelier de Arabische vertaling zoekt, koopt een man één sigaret en geeft zichzelf een vuurtje met de aansteker die aan een touwtje bij de deur hangt. Jammer dat mijn telefoon met camera nog in de camper ligt.



In het dorp zijn alle zijwegen onverhard. Even verderop is er veel volk in de droogstaande rivierbedding. Het is markt. Althans ik zie kooplieden vanuit hun auto kleding, huisraad, fietsen en zo verkopen.

Na de lunch blijkt de boter op. In het volgende dorp stap ik weer een winkel in – met mijn telefoon want het Franse woord

voor boter - *beurre* kent de winkelier niet. *Simna* verkoopt hij niet en wijst naar een zijstraat. Daar onder de uitstekende verdiepingen zit een klein winkeltje en in



de koelvitrine zie ik boterkuipen. De winkel is oud. Er staat een oude koperen weegschaal op de toonbank. De winkelier blijkt slecht te zien en spreekt geen woord Frans of Engels. Een klant die Frans spreekt, helpt. Hij vertelt dat de man al 75 is geweest. “Mijn vader deed hier al boodschappen en die is al lang dood”, vertelt de man die zelf zo’n 45 is. Ik mag een foto maken en jammer genoeg doet de winkelier zijn kenmerkende puntmuts af.



De overnachtingsplek is op de rand van een kloof. Ik kijk uit op een ruïne van een Ksar (Berbers dorp) en onder mij in de kloof staan de palmen (een oase). Met de zon die uitbundig schijnt is dit weer een prachtige plek. Voorwaarde van deze plek is dat we de koopwaar van Mohammed moeten aanschouwen.



Sinds vanmiddag horen we erbij. We hebben een sticker op de achterkant van de camper waarop staat: Christmas in Marokko – Expedition Far East. Die sticker gaat helpen in de drukke toeristische gebieden – dan weten de campingeigenaren dat wij bij de groep horen. Normaliter hou ik niet van stickers op de camper maar deze is mooi vormgegeven.



De volgende dag kan ik met een wandeling mee door de oase naar de andere kant van de kloof naar de ruïne.

Anderhalf uur lopen, dus ik pas. We rijden naar Erfoud via de kloof van de Ziz. En voor het eerst dat ik in Marokko ben, zie ik toeristen. Bij een uitzichtpunt over de kloof staan verkopers met fossielen en sjaals. We rijden langs hotels, camping/camperplaatsen, terrasjes, dinosaurussen bij de ingang van fossielmusea, verkoop van kamelenmelk en nog allerlei borden die toeristen moet verleiden. De zwartgeblakerde stammen van de palmbomen onderstrepen het brandgevaar waar borden voor



waarschuwen. Een beetje verbaasd kijk ik rond. Hier staan hypermoderne hotels in Arabische stijl naast armoedige hutten, braakliggende terreinen met verwaarloosde palmbomen maken het uitzicht niet altijd even aantrekkelijk. Het stadje Erfoud maakt al dat zand dan wel weer leuk. We doen inkopen voor drie dagen want we gaan weer wildkamperen. We wandelen naar de bazaar (overdekte markt). Nog voor ik door de poort ben, loopt er al een verkoper met blauwe tulband met mij mee: *“madamme, what do you need – dates (dadels), jewelry?”* Zucht. Ik wil gewoon zelf rondkijken. Ik bedank hem vriendelijk dat ik niks nodig heb en loop gewoon door langs tafels met dozen, trays met dadels. Daarna komen we bij de slagers waar het vlees gewoon aan haken hangt. Wil René wandelt er voorbij. Ondanks dat hij een echte vleeseter is, vertrouwt hij het niet zo. Maar als iedereen zo vlees koopt zal het toch wel goed zijn en ik koop kalkoenfilet. De koopman snijdt dunne plakken terwijl een ontvelde kalkoen boven de balie hangt. Om de hoek is een kraam waar een stuk rund hangt. Met google vertaal lukt het om 400 gram gehakt te bestellen. De slager snijdt blokken van het rund en legt het in de weegschaal. Precies – hij glimlacht trots. De blokjes gaan naar de overkant waar het in de vleesmolen tot gehakt wordt vermalen. Zo rustig als het in de bazaar is, zo druk is het daarbuiten.

Hier staan de kramen met groenten, fruit, noten en kruiden. Met de tassen gevuld voor drie maaltijden gaan we op weg naar Erg Chebbi – de Rode Duinen.

Om daar te kunnen overnachten moeten we off road in kolonne. We staan letterlijk met de voorwielen in het zand terwijl de ongerepte duinen omhoog golven. Schoenen uit en met blote



voeten door het fijne zand lopen, heerlijk. 's Avonds is er plotseling een extra briefing – en neem een wijnglas mee. Een pad met kandelaartjes leidt ons naar een tafel met kerstboompje, schalen met gevulde dadels en flessen met in Marokko verboden vloeistof (meegesmokkeld uit Spanje). Het is kerstavond daar moet op gedronken worden. Dan blijkt dat de opdracht om voor drie dagen eten te kopen een leugentje te zijn want morgen heeft de organisatie een kerstdiner geregeld! Wat een lekker vooruitzicht.

Ook de ochtend van de eerste kerstdag is de temperatuur rond het vriespunt. Ik trek veel lagen

kleren aan want voor wie wil kunnen we op een kameel de duinen in. Ik wil. Ik kies een wat kleinere kameel uit. Als het dier opstaat, moet ik me aan een stang vastgrijpen want ik dreig naar voren de kukelen en daarna naar achteren. Na de eerste meters voelt het al beter en wieg ik mee op zijn rug.





Blij dat mijn mobiel aan een koord hangt zodat ik makkelijk foto's en filmpjes kan maken van de duinen en andere camperaars op kamelen. Het uitzicht is prachtig. De duinen lichten rood op nu de zon volop schijnt. Mijn jas trek ik al snel uit. De ochtend vliegt om. Toch ben ik blij als ik weer van mijn kameel af kan want mijn liezen doen zeer. De zon brandt goed en sinds weken trek ik een jurk aan. Tot de zon begint te dalen en de kou zich weer doet gelden.



En dan de verrassing: het kerstdiner. Kerst in Marokko, in de Rode Duinen - wauw. We verzamelen om 7 uur bij het kampvuur naast een grote tent. Daarbinnen staan mooi gedekte tafels. Kleden bedekken het zand en de wanden. Uiteraard krijgen we een Marokkaanse maaltijd. Twee families hebben voor ons vijf gangen bereid: mezes, harrira (soep), couscous met kip, gebraden lam met pruimen, cake en taart. Wederom met binnengesmokkelde Spaanse wijn - heerlijk. En als klap op de vuurpijl speelt er na het eten een



Marokkaanse muzikant met band die ritmische muziek speelt. Mouloud Meskaoui zingt met veel passie zijn nummer en hit Mama Afrika. En tot grote hilariteit, ook een Duitstalige schlager – al is de tekst nauwelijks te verstaan. De ritmes zijn soms complex en ik heb moeite om het ritme mee te klappen. Als ik later op YouTube deze muzikant opzoek dan zijn wij Nederlanders waarschijnlijk een teleurstelling voor hem. Want op die filmpjes danst het publiek. Wij zijn wat stugger en luisteren alleen. Ondanks pogingen om ons aan het dansen te krijgen. Dat geldt ook voor mij. Net voor middernacht kruip ik in mijn bed. Wil René fluistert nog: wat hebben we een fantastisch 12,5 jaar huwelijksfeest gehad. En dat klopt, zonder dat iemand het wist. 😊

We mogen tot 10 uur uitslapen. Dan in kolonne naar de geasfalteerde weg. Onderweg koop ik brood.



Dat zijn hier ronde platte broden of baguettes. Ze liggen veelal in een vitrinekastje dat buiten de winkel staat. Ik betaal 2 dirham (18 cent). Ook hier is het supertoeristisch – alles gericht op de Rode Duinen (een gebied van 15 x 25 km). Je kunt kamelen, ezels, buggy's, quads, 4x4 drives huren om de duinen in te gaan, met of zonder chauffeur. Aan de rand van het gebied zijn campings en camperplaatsen. Er wordt goed verdiend aan toeristen getuigen de mooie grote auto's. Niet voor iedereen want de gewone huizen zijn bedekt met

leem, je ziet het stro zitten. De hotels daarentegen hebben gepleisterde gevels en omheiningen met een hoog gehalte Aladin en 1001-nacht.

Wij rijden al die illusie voorbij. Onze overnachtingsplek ligt in de woestijn. Het laatste stuk gaan we weer in kolonne om op een grote, droge vlakte een plekje uit te zoeken. Ver weg van de bewoonde wereld, dicht bij de Algerijnse grens draaien we de luifel uit en genieten van de zon en het weidse landschap. En de stilte. En als het geen volle maan was geweest was het aardedonker geweest. Als ik nu een foto maak ziet het er een beetje vreemd uit.

Nadat we in kolonne de woestijn uit zijn gereden is het terug naar Erfoud en dan zo'n 150 naar het westen – wederom grote kale vlaktes. Onderweg stoppen we bij een middeleeuws irrigatiesysteem (Jorf khattaras). Qanâts genaamd.

Ondergrondse kanalen werden gegraven om het water uit de bergen naar de oases en grond te brengen voor landbouw. Bovendien werden er putten gemaakt waar mensen met zakken het water naar boven takelden. Inmiddels is het systeem opgedroogd en kunnen we in de kanalen lopen. In het oude irrigatiesysteem was de



watervdeling gericht op het welzijn van de gemeenschap. Nu is het water voor die mensen die diepe putten kunnen slaan en het gebruiken voor hun plantage (en opbrengst). Het grondwaterpeil is drastisch gedaald en daalt verder –het individualisme is ook hier belangrijker geworden dan de gemeenschap - helaas.

De laatste kilometers rijden we de bergen in.

De film over dit gebied “Tafilalt” kun je zien op:

<https://youtu.be/rx3iiuFko-Q?si=my2v9TnnV7bNC3en>

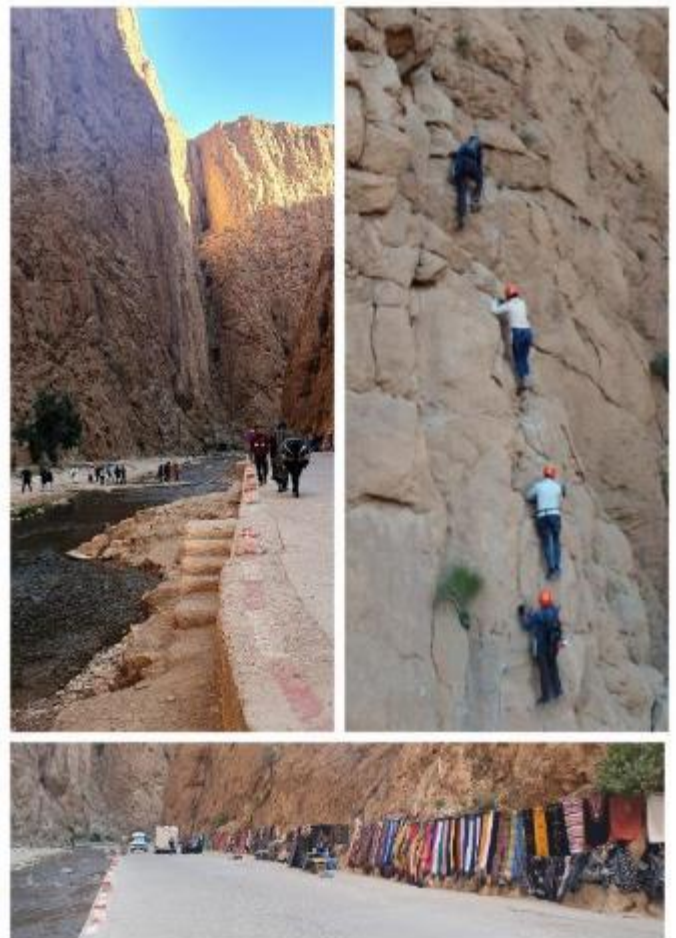


Wonderschone kloven

Gorges du Todhra – Gorges du Dades, 27-december – 1 januari 2024

Deze dagen staan twee kloven op het menu. Als eerste de Gorge du Todhra ten noorden van Tinghir/ Tinerhir (berbers). Een smalle kloof uitgesleten door water. Onderin stroomt wat water dat onder een rots met hotel uit sijpelt. Het water ziet er helder en onschuldig uit. Iets verderop zie ik alleen een droge rivierbedding. De wanden rijzen 100 meter boven me uit. Uiteraard ben ik niet de enige die de kloof bewonderd. Het wemelt er van de toeristen waarvan sommige enthousiast met korte broek uit hun bus stappen. Ze zullen het koud hebben want de wind in de kloof is onverwarmd. We zitten hier op 1400 meter. En waar er toeristen zijn, zijn er handelaren. Ze hebben hun waslijnen met doeken, shirts, sierraden aan de rotswand hangen. Tientallen meterslang.

We parkeren bij een artificiële klimroute (Via Ferrata) waar kabels en beugels het mogelijk maken de rotswand te beklimmen. Mijn voeten en handen jeuken – als twintiger toch menig wandje geklommen in de Ardennen en de Alpen. Het wordt krabben want mijn lijf kan dat niet meer aan. Als 20 minuten lopen al de limiet is dan moet ik niet 75 meter verticaal willen gaan. Voor de nieuwe lezers – de oorzaak is een gebroken heup en knie die slecht zijn gerepareerd. Wil René volgt ze met de drone. Filmpje klik [hier](#)





We volgen de kloof naar het noorden waar de waslijnen en toeristen ontbreken. De kloof is hier breder en af en toe staat er een palmboom in de droge bedding. Na 15 kilometer is duidelijk waarom de kloof droog staat. Een grote stuwdam torent boven ons uit. Het is een vrij nieuwe dam – er wordt nog volop aan gewerkt en het water staat nog laag. De omgeving is een wond in het landschap.

Wij draaien en rijden terug naar de camping bij Tinghir of Tinerhir. We kunnen een plek uitzoeken

en aangezien we een van de eerste zijn kiezen we voor het balkon in de zon. Omgeven door rotsen en bomen. En hier is een wasmachine. Er staan er zelfs vier. Maar er werkt er maar 1. De hele middag hangt de was aan de waslijn maar tegen de avond is nog niet alles droog. Dus hang ik de was in de camper. De spijkerbroeken hangen aan het bed (dat bij ons tegen het plafond zit). Bij het stuur hang ik nog wat shirts.

De stad Tinghir is maar 10 km fietsen. De heenweg hoeven we nauwelijks te trappen – terugvraagt wat meer inspanning. Onderweg roept een man me toe: “*bon courage*”. Succes. Ondanks de goede elektrische fiets is de klim terug toch pittig. Gelukkig zijn er uitzichtpunten om een tijdje uit te hijgen.

Voordat we aan de terugtocht toe zijn, fietsen we eerst naar de bazaar. Uiteraard zijn we bekijks met ons rode en gele fiets en met de helm op het hoofd. Nu vragen Marokkanen direct of we uit Nederland komen. En dat zijn dan Nederlanders die daar hebben gewerkt. Terwijl Wil René met eentje praat, praat ik met een andere man – uit Breda. Het bekende



gesprekje: ben je hier voor het eerst, hoelang blijf, hoe vind je het, ik heb daar gewoond en woon nu hier, blabla. En verdomd, ik tuin er met open ogen in. Het is een fixer die me naar een Berberhuis wil brengen. Aanvankelijk beweegt hij mee door me te wijzen waar ik groente kan kopen en helpt vertalen. Bij de dadels begint het me te dagen. De prijs is aan de hoge kant. Als ik dan een tegenbod doe is het meteen akkoord. Ik bedank hem en ga verder met boodschappen terwijl hij een beetje om me heen blijft drementelen. "Het Berberhuis is niet zo ver weg. Ik wil u graag een visitekaartje geven om reclame te maken." Dan blijkt het kaartje in het Berberhuis te liggen dat maar 1 minuut lopen is. Ik ben er klaar mee en zeg dat ik verder ga en stap op de fiets en cirkel tussen de kramen en winkeltjes door. Als we terugfietsen zie ik hem twee andere toeristen "helpen" met de weg te wijzen. Ik moet er toch om lachen, zwaai en roep: *good luck*. Naar de verkoper én naar de toerist – wie het maar wil horen.



Bij de stad aan de andere kant van de palmtuin staat een ruïne van de oud stad – met zwarte gaten waar ooit ramen en deuren zaten, ingestorte huizen waar enkele rode muren nog overeind staan. Deels ruïne want er hangt ook wasgoed. Dat vraagt om onderzoek. Daarvoor moeten we door droge rivierbeddingen en over smalle bruggetjes tussen de palmbomen naar de andere kant fietsen. Daar kijken we tegen een stoffige helling aan die niet te fietsen is. Hoog achter een muur zwaait een vrouw. Als Wil René zijn fiets naar boven duwt komt er een meisje om de hoek en vraagt zoals zoveel kinderen in dit gebied, om een 1 dirham. Bedelen willen we niet stimuleren dus als het meisje wil helpen duwen? Nou dat doet ze. En flink ook. Boven blijkt dat er mensen tussen de resten van de oude stad te wonen, én blijkt ook dat fietsen geen optie is over steile zandpaden. Terug naar de weg waar we een eindje verder een wijk in fietsen van de "nieuwe" stad. Erg

veel is er niet te zien op enkele spelende kinderen na. De huizen doen gesloten aan met metalen deuren, getraliede ramen of muren. Die metalen deuren zie je in Marokko heel veel. Ze zitten vaak op de begane grond waarachter zich werkplaatsen, opslagruimtes of kleine winkeltjes verschuilen. Er boven zijn dan woonruimtes. Die metalen deuren zijn waarschijnlijk beter bestand tegen de extreme temperaturen en het schuren van het zand dan hout. En in deze regio zijn ze opmerkelijk vaak groen: appel of dennengroen. Soms met verticale banen, soms vlakke panelen versierd met ruiten of sterren. Zie de compilatie.



Een dag later rijden we aan de westkant de stad uit en zien kilometers nieuwbouwwijken. Wat een contrast met de ruïne. De huizen zijn weer als blokken. Zo gebouwd dat er later andere blokken tegen aan gezet kunnen worden. De asfaltwegen en lantaarnpalen zijn al klaar.



We rijden naar de tweede kloof – Gorge de Dadès. Vertaald is dat de dadelkloof. Ik verwachtte dus veel dadelbomen maar de kloof is vernoemd naar de naam van de rivier en of die iets met dadelpalmen te maken heeft? Misschien in het verleden. Nu staan er heel veel kale berken en appelbomen. In ieder geval zorgt de rivier voor frisgroen, landbouw dat iets weg heeft van rijstvelden



door de groene stroken die met klei-randen zijn afgebakend om precies te kunnen bevoeien. Water erin, graaf een stukje verder een stukje uit de rand en het water kan verder. Genoeg, dijkje weer dicht. En dat frisse groen contrasteert zo mooi met de rode klei van de huizen en de stoffige rotsen. Die dadelrivier heeft in miljoenen jaren de kloof gevormd en nog altijd stort er in het stormseizoen heel veel water met stenen door de kloof die de wanden verder schuren. Met bijzonder gevormde rotsen als resultaat. De plek waar we kamperen ligt tegenover zo'n rotsformatie. Het heeft iets weg



van verweekte voeten. Van dichtbij is het nog imposanter, zeggen ze. Dus is er een klauterwandeling van 3 – 5 uur georganiseerd. Wederom meld ik me af. Haalde ik in de vorige kloof nog mijn schouders op bij de klimroute – jammer maar het is niet anders. Nu baal ik ervan. Ook de kortere wandeling van 1,5 uur die enkelen gaan maken langs de rivier ligt buiten mijn bereik. Flink chagrijnig ben ik erom ondanks dat de zon heerlijk schijnt. Ik baal van mijn beperkte lijf. Met enige jalousie hoor ik de verhalen aan. Maar overmorgen is er een korte wandeling waaraan iedereen kan meedoen. De plek waar we drie dagen staan, ligt op ruim 1600 meter. De weg ernaartoe vond ik al adembenemend. Ik hoor mensen associëren met tibet. We staan naast een hotel en er zijn weer twee kamers gereserveerd om te douchen. Het onderhoud aan het hotel is was achterstallig maar het heeft wel sfeer. De wc- geeft een prachtig uitzicht. Toch is warm douche water het allerbelangrijkste. De eigenaar van het hotel loopt met me mee om de kamer te wijzen. De douche is ruim én gedateerd. Hij wenst me een fijne douche en enthousiast kleed ik me uit. Om na 10 minuten gewacht te hebben tot het water warm zou worden. Teleurgesteld en verkleumd kleed ik me weer aan. De andere hotelgasten hebben het beschikbare water opgemaakt. “Sorry, kunt u het een half uur later komen dan is het weer warm.” Het wordt vanmiddag na de reis en het water wordt inderdaad bloedheet.



Vandaag rijden we gezamenlijk door naar M`Semrir dat 40 km verderop in de kloof ligt aan de rand van de hoge atlas op zo'n 2000 mtr. Die route blijkt nog imposanter. Een serie haarspeldbochten leiden naar een prachtig uitzichtpunt over de smalle kloof.





Verderop rijden we naast de rivier door een smalle kloof om daarna verder te stijgen en van bovenaf bergen te zien waar het water miljoenen jaren de kloof heeft uitgesleten. Ik kijk mijn ogen uit naar het prachtige lijnenspel op de bergen, het groene lint rondom de rivier en de kleine dorpen. We

stijgen tot M'Semrir waar het weekmarkt is. En een chaotische verkeerssituatie waar tot zorg van de politie ook nog 15 campers willen parkeren. Bezoekers aan de markt zijn afgedaald uit de bergen. Vrouwen met tatoeages op hun kin (die ik niet fotografeer), mannen in traditionele gewaden met tulbanden en jongeren in spijkerbroek. Op deze markt kun je echt van alles kopen. Naast groente, fruit en vlees ook speelgoed, serviesgoed, gereedschap, haarclipjes, olie, gebraden geitenkoppen etc. De organisatie heeft een lunch geregeld en we gaan iets eten dat we nog nooit hebben gegeten... Ik fantaseer over schapenogen of teelballen. In ieder geval verheug ik me er niet echt op. Verrast ben ik als er op een lange tafel allemaal taarten staan. Een feestmaaltijd blijkt hier altijd te beginnen met taart en daarna het eten. Na 4 stukjes verschillende taarten met sinaasappelsap komt het finale stuk: Berberse omelet (Shakskouka). In Tajines zitten de

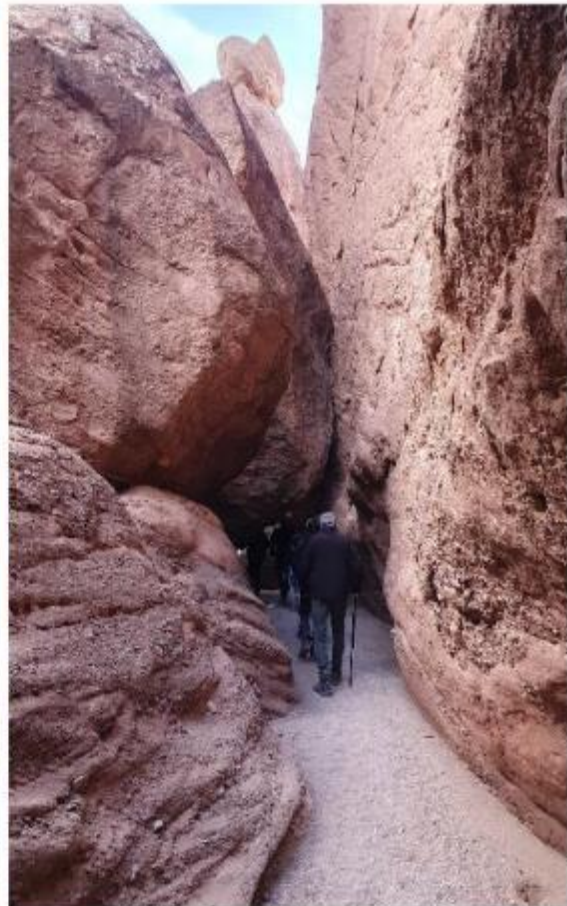




omeletten met ui, knoflook, tomaat, paprika en kruiden als komijn en ras el hanout. Heerlijk! Ik zit propvol als we de slingerweg terugrijden naar de camperplek en met de zon op de voorruit is het lastig wakker blijven. 's Avonds eten we in het hotel van de camperplek. Tja achteraf was een cracker meer dan voldoende geweest maar we hebben vanochtend het eten al gereserveerd ervan uitgaande dat we een beetje bijzondere geit- of schaapstukken zouden proeven. Behalve wij tweeën is er nog een stel dat uiteten moet en we schuiven bij elkaar aan tafel. We hebben vanochtend salade vooraf en kipbrioche met friet als hoofdgerecht besteld. Als de kip wordt gebracht blijkt de ober van geen friet te weten. Hij overlegt met de keuken. Als we 30 minuten geduld hebben willen ze de friet wel maken. Het gesprek aan tafel is uitstekend dus nemen we de friet wel als nagerecht. Uiteraard duurt het wat langer en waarschijnlijk waren de aardappelen op want we krijgen ieder een klein schoteltje met wat friet.



Oudjaar. De dag van de korte, langzame wandeling die iedereen kan lopen, is aangebroken. Ik verheug me erop. Naast mij zijn er nog een paar mensen die niet met de klauterwandeling mee zijn geweest en nu ook aansluiten. Het is koud. Als we langs de rivier wandelen zie ik rijp op het gras en even verder ligt er ijs langs de oever. Dan blijkt irrigatie het pad tijdelijk onbegaanbaar heeft gemaakt. Via een omweg weten we de ingang van een kloof te bereiken en zien grote rotsblokken die de doorgang versmallen. Imposant is het zicht op de kloof. Het geweld van het water, dat er nu niet is, is zichtbaar op de wanden. Hoog boven me balanceren rotsblokken en ik duim dat ze er nog even blijven staan. De terugweg gaat door de velden. De zon is inmiddels over de rotsen gekropen en



verwarmd mijn rug. De laatste loodjes terug naar de camper zijn zwaar. Toch anderhalf uur gelopen (met een paar keer zitten). Toch ben ik blij de wandeling te hebben gemaakt. Het was mooi en afwisselend. Terwijl ik neerplof in een stoel maakt Wil René koffie, de pijnlijke consequenties zijn voor later.

Het vieren van oudjaar begint al in de middag in de zon - Het is een gekke gewaarwording omdat ik dit weer, deze omgeving niet met oudjaar associeer. De organisatie heeft champagne geregeld en heeft twee mensen ingevlogen vanuit Nederland om die oliebollen te bakken. Ook al smaken de oliebollen best, het heeft toch een vervelende bijmaak. De milieuvervuiling van zo'n vlucht is enorm en voelt misplaatst waar we zo genieten van de natuur. Met liefde had ik geholpen oliebollen te bakken.



Om half vier toasten we met champagne op het oude jaar, de reis en natuurlijk het nieuwjaar. Na 4 glazen en zeker 8 oliebollen, schuifel ik naar de camper en lig een tijdje heerlijk op de bank. Een uur voor de jaarwisseling komen we samen in het restaurant waar de openhaard brandt. De tafels aan de rand zijn gevuld met lekkers dat iedereen heeft meegenomen. Om 12 uur tellen we hard af en dan is 2024 begonnen – voor ons Westerlingen. Voor 98% van de Marokkanen (moslims) is het een normale dag namelijk 19 Jumada al-Thani II, 1445. Dus blijft het buiten stil en voor ons is vuurwerk afsteken ten strengste verboden. Dus wensen we elkaar al het beste voor 2024 en dansen op Happy New Year van Abba.

Uiteraard ook weer een mooi filmpje gemaakt van de kloven: [Gorges](#)

Tastbare geschiedenis

Ourzazate – Zagora – M'hamid – Fom-Zguid 1- 5 januari 2024

Ouarzazata schijnt het Hollywood van Marokko te zijn waar je een grote studio kunt bezoeken en decors van diverse films bekijken. Maar met zoveel moois in Marokko trekt die nepwereld mij niet. Op de kaart zie ik een oude synagoge staan die te bezoeken is. We wandelen door de oude medina waar oude gebouwen zijn beschadigd door de aardbeving van september. We zitten hier hemelsbreed 150 km van het epicentrum. De oude synagoge Bet Knesset heeft geen schade opgelopen. Het staat er ook al zo'n 400 jaar. Het is inmiddels museum geworden dat door twee jonge Berbers – zelf niet joods - wordt bewaard. Hun vader heeft het museum gemaakt toen zijn Joodse burens uit de wijk vertrokken in de jaren'60. Abdoel neemt ons mee door het pand met meerdere etages. Het is een soort sluiptocht met lage deuren, ongelijke trappen en prop, propvol met allerlei voorwerpen van de Berberse Joden (menora's, kleden, deuren, boeken, foto's, Thora etc).



In een hoog tempo vertelt hij over de functie van de ruimtes. Hij benadrukt dat in deze medina joden, berbers en Arabieren altijd vreedzaam naast elkaar woonden – ieder in zijn eigen buurt (tot de jaren '60 dan). Buiten treffen we zijn oudere broer Ayoub. Hij is het die het Joodse erfgoed verzameld



en daarmee zoals hij het zegt “de geschiedenis tastbaar maken”. Hij staat nu even op een winkeltje te passen met schilderijen. Mijn oog valt op een schilderijtje met symbolen die ik ook al boven scholen en andere overheidsgebouwen heb gezien. Daar staat de naam in het frans, Arabische en een soort Grieks/Egyptische letters. Ayoub vertelt dat het Tifinagh heet – het Berbers alfabet. Hij legt ook de vlag uit. De achtergrond kleuren staan voor de woestijn, de bergen en de zee. Het rode symbool is de letter Z en staat voor de vrije mens. Hoewel de letter ook het symbool van een man is, een vrouw heeft een extra horizontaal streepje in het midden. Ik begrijp later dat Amazigh zoals Berbers zichzelf noemen - ook de vrije mens betekent. Berbers zijn de oorspronkelijke bewoners van Marokko. Nu vormen zij 40% van de bevolking, 60% zijn Arabischsprekende Marokkanen. Pas sinds 2011 worden de Berbertalen erkend, daarvoor waren ze

verboden. Die teksten op overheidsgebouwen zal als een overwinning voelen voor het Berberse volk. De vraag is wel hoeveel mensen het kunnen lezen want het analfabetisme is hoog: 32% kan niet lezen en schrijven. Zodoende kunnen wij een schrijver – een tekstverwerker tegenkomen, een *ecrivain public traitement textes*. We zijn opzoek naar iemand die kan printen. Hoewel hij een inktjet printer heeft staan verwijst hij ons wel door naar een echte printshop want hij schrijft voor bewoners brieven met de overheid of andere instanties.



Hoe zat dat met het vertrek van de Joden uit Marokko en hoezo leefden die volken zolang vreedzaam samen? Even terug in de tijd – niet naar het begin hoor want sinds de jaartelling wonen er al Joden in dit land. Maar naar de tijd van Isabella en Ferdinand van Spanje die van Spanje weer een katholiek land maakten. Ze versloegen de moren (Arabieren) in 1492 in Granada. De Spaanse Inquisitie dwong in dat jaar alle joden zich te bekeren of te vertrekken – zo’n 200.000 deden dat. Velen vertrokken via Gibraltar naar Marokko. Zo’n 10 jaar later trof hetzelfde lot de achtergebleven moslims – in Andalusië woonden toen heel veel Berbers. De islam werd verboden en moslims werden moriskens (bekeerlingen). Maar na zo’n 100 jaar besloot de Spaanse kroon dat ze niet te vertrouwen waren en werden zo’n 300.000 moslims/ moriskens verbannen. Verjaagd uit een land dat ze al eeuwen als de hunne beschouwden. Berooid kwamen ze op de kust van een land waar hun verre voorouders (ruim 700 jaar) vandaan kwamen. Daarmee deelden deze Arabieren, Joden en Berbers in Marokko eenzelfde nostalgische herinnering aan de goede tijd in Andalusië/Spanje¹. In Ouarzazate deelden deze groepen niet alleen dezelfde herinnering maar ook eenzelfde cultuur doordat ze zo dicht bij elkaar leefden. In deze Joods-Berbero-Arabisch cultuur deelden ze veel elementen, zoals de aanbidding van dezelfde heiligen en de rituele ceremonies rond hun graven.² Zo’n 450 jaar later, na de oprichting van Israël (1949) verslechtert de verhouding tussen met name de Arabische Marokkanen en de Joodse bevolking. In oa Oujda zijn er zelfs pogroms. Ook na de Marokkaanse

¹ Wikipedia

² <https://sudestmaroc.com/le-destin-perdu-des-juifs-au-sud-est-du-maroc/>

onafhankelijkheid (1956) hebben Joden agressie te verduren. Veel met name arme joden, vertrekken in die jaren vrijwillig omdat de zionisten hen onderwijs en werk beloven. Als Israël in conflict raakt met de Arabische landen komt het vreedzame samenleven nog meer onder druk te staan. Joden worden verplicht zich te onderwerpen aan de islamitische wetten. Van de oorspronkelijk 270.000 Joden blijven er naar schatting zo'n 3000 achter. In veel Marokkaanse steden blijven de Joodse wijk verlaten achter, zo ook in Ouarzazate waar een Berberse familie de oude synagoge bewaard.



We overnachten bij het begin van de rivier de Drâa die honderden kilometers verderop in de Atlantische Oceaan uitmondt. De komende twee dagen volgen we de rivier een stuk naar het zuidwesten. De toeristische Drâa vallei. Maar eerst een pas over waar we alleen maar stenen zien. En toeristen op de fiets. En op de pas staat een auto met koffie. Lekker koffie met uitzicht.

Hoewel we de rivier de Drâa soms oversteken, water zullen we niet zien. De palmbomen verraden waar de rivier ondergronds loopt. Vele dorpen zijn weer gebouwd langs en deels in die palmtuinen. En wij rijden weer langs die aaneenschakeling van dorpen, hotels, giftshops, kamelenverhuur, benzinepompen etc. In een dorp is groen aardewerk blijkbaar een hit geweest want zeker 10 winkels naast elkaar verkopen datzelfde aardewerk. En bij dat toerisme horen helaas ook bedelende kinderen. Ze vragen om geld, pennen of snoepjes. Rennen bijna blind de straat op. Please, please... En dat bedelen wil ik niet stimuleren dus nee geen geld, geen pennen, geen snoepje. Ze gebaren naar hun mond – eten. Maar als ik dan een brood wil geven, willen ze het niet hebben. Een dag later zullen we verbaasd zijn als we ergens stoppen om een boterham te eten en er ineens twee kinderen vlakbij de camper komen. Ze vragen niet om geld, gaan in het zand zitten, zwaaien en kijken. “Zullen ze iets geven? Weet jij wat?” “Maar we willen ze toch niet leren bedelen, dat ze iets



krijgen als een camper stopt?” “Nee, dat is waar.” Het voelt gek dat ik ze wil belonen voor gedrag waarvan ik niet wil dat ze vertonen.... Dus blijft het bij zwaaien, proberen te praten - wat niet lukt.

Als we bij Zagora zijn bezoeken we een klein museum het vroegere leven in deze vallei. Dat museum

ligt in de Ksar Tissergate. Ik leer dat een Ksar een versterkt Berberdorp is waar zo'n 110 tot 300 gezinnen naast en boven elkaar wonen. De muren zijn zo'n 40 cm dik met rode leem afgesmeerd. Enkele poorten geven toegang. Een Kasbah is een fort waarbinnen een paleis staat. Deze zijn nu omgebouwd tot hotels terwijl een oude ksar veelal een ruïne is. Ik zie dorpen waar de oude vervallen huizen aan de ene kant van de weg staan en aan de andere zijde staan de nieuwe huizen. De ingang van het museum ligt binnen in de oude ksar die ook aardbevingsschade heeft. Ik volg de bordjes en moet een donkere gang in. Even twijfel ik of ik wel goed zit als ik in de verte een bordje Museum met pijl zie. Nog een keer links en dan sta ik in een huis waar de beheerder met twee andere toeristen in rap Frans uitleg geeft. Gelukkig hangen er bordjes met Engelse vertaling zodat ik op eigen tempo kan rondlopen. Ook hier vormen voorwerpen de tastbare geschiedenis. Verzamelingen landbouwwerktuigen, deuren en servies. Er zijn ook ingerichte kamers. De gastenkamer heeft een oude grammofoon en theeservies, de graanzolder kruiken. Lelijke paspoppen met traditionele kleding en juwelen sla ik over om met een triest gevoel de vitrines te bekijken met papier en boeken. Er ligt wel een eeuw stof op. Pas later realiseer ik me dat de oorzaak ook de aardbeving kan zijn. Eenmaal terugvraagt Boujmaa of we nog vragen hebben. Een inkoppertje voor Wil René die al een tijdje een foto wil maken van een nomade: “Yes, can I take a picture of you”. De man moet zo lachen dat hij het oké vindt. We raken in gesprek met Boujmaa, de beheerder. Gelukkig staat naast mij Doortje die goed Frans kan en af en toe een stuk kan vertalen dat ik gemist heb. Het gesprek gaat ook over Gaza. Tot



mijn verrassing vertelt hij dat Hamas begonnen is en dat hij niet begrijpt dat ze hun volk op deze manier opofferen. Gelukkig mag Marokko van Israël hulp sturen voor de Gazanen. Zo is geschiedenis en de actualiteit weer verbonden.

De overnachting is op een echte camping bij Zagora tussen de palmbomen nabij de Drâa. We krijgen een hartelijk ontvangst met thee, een mat voor de deur van je camper en een laag tafeltje. En omdat de organisatie heeft gezegd dat het eten op de camping goed is, zitten we 's avonds met bijna heel het reisgezelschap aan een tafel. En tot onze verrassing wordt bij de Tajines wijn geschonken. Marokkaanse wijn!





En dan verder richting de Sahara.
Grote eindeloze vlakte met stenen
met in de verte hier en daar een dorp.
En met twee jonge knapen die langs
de weg lopen. Waar zouden die heen
gaan? 5 km later weet ik het. In die
grote vlakte ligt een middelbare
school.

Wederom over een pas naar daar
waar de Drâa een oase heeft -
M'hamid. Daar waar de weg stopt en

het woestijnzand het overneemt. Letterlijk want de camping die op het programma staat is vandaag
onbereikbaar voor gewone campers. Dus wijkt de organisatie uit naar een ander. Er zijn er meerdere
want dit is namelijk de plaats waar de tocht door de woestijn naar Timboektoe begint en vaak



onderdeel is van woestijnraces zoals in het verleden Parijs-
Dakar. En of ze het horen; er komt een kleine lokale karavaan
van vijf kamelen langs de camping lopen. Voor het eerst in
Marokko halen we onze teken- en schilderkoffers uit de kast. De
foto van Boujmaa verwerken we in potlood, olieverf en aquarel.
We blijven hier namelijk nog een dag. Een aantal van onze
reisgenoten huren 4x4 wagens met chauffeur en trekken door
de duinen. Dat initiatief laat ik aan me voorbijgaan. Het klotsen
in een auto leidt bij mij zeker tot wagenziekte en anders wel
spit. Ik ga lekker verder met schilderen. Voor enkele anderen is
Corona een spelbederver en blijven hangen in de buurt van hun
camper. Duimen dat we niet ook ziek worden want morgen is de
route weer 230 km naar het westen. Het kamperen op de rand
van de woestijn is zand. Zand dat overal is. Het kraakt als je je
glas neerzet, het zit in je haar, je oren en tussen je tenen. Op elk



oppervlak in de camper ligt een heel dun laagje zand. Wil René is na anderhalve dag het zand al helemaal zat, je zal hier eens moeten leven.



We vertrekken om 10 uur. Niet alleen omdat we ver moeten rijden maar ik wil mijn portret aan Boujmaa geven. Daarvoor rijden we 20 km om. Gelukkig treffen we hem binnen in het museum. Hij is heel verrast en het Marokkaanse gezin met wie hij in gesprek is, vindt dat het goed lijkt.

De rest van de kilometers gaan door grote lege vlaktes – steenwoestijn. Bij Foum Zguid overnachten we. Met een prachtige zonsondergang.

Ook van deze etappe hebben we een filmpje gemaakt: [Drâa valleï](#)



Ongenaakbare Atlas

Foum Zguid, Taliouine, Ait-Ben-Haddou, Marrakesh, Tata, 6-11 januari 2024

We gaan een aantal dagen met veel kilometers tegemoet. Oorzaak: de aardbeving in september in het Atlasgebergte. Een pas is daardoor niet begaanbaar en moeten we een andere nemen. En twee dagen later weer terug. Als eerste een lange route waarbij we een saffraanproducent bezoeken. Daarvoor rijden we 60 km richting de afgesloten pas én weer 60 terug. Was het 120 km extra waard? Niet echt. Al is het enthousiasme van de saffraan-maakster aanstekelijk. We bezoeken het kantoor



van de coöperatie (8 familieleden) waar ook een proefveldje ligt. De echte hectares liggen in de bergen (terwijl we hier al op 1700 meter zitten). Op het ommuurde veldje staan rozen, koolzaad, rucola en verdomd als ik goed kijkt, zie ik de groene blaadjes van de krokus. Om deze bloem draait het. De stampers van deze bloem zijn goud waard. Huidige marktprijs is 33.000 euro per kilo. Het is ook in Nederland het duurste product in de supermarkt. Wat maakt het zo duur? Handwerk (behalve het ploegen). Het begint met het knolletje van één type krokus. Dat hier goed bloeit (het heeft vorst, hitte, water en goede grond nodig). Om 1 hectare te planten zijn 5 vrouwen 20 dagen bezig. Watergeven

gebeurt tegenwoordig met druppelirrigatie dus zijn 2 man wel voldoende. Niet alleen de krokus-plantjes groeien in dit klimaat ook het onkruid. Dertig vrouwen zijn 20 dagen aan het wieden. En dan eind oktober worden de bloemen geplukt door 25 vrouwen in 15 dagen. Heel vroeg tot het daglicht en de bloemen opengaan. Want stampers uit openstaande bloemen halen is heel moeilijk, de stampers plakken dan aan de bloemblaadjes. De stampers moeten op dezelfde dag dat ze geplukt zijn uit de ongeopende bloemen worden gehaald. Voor 1 gram saffraan zijn 235 bloemen nodig. Het delicate werkje van stampers verwijderen is het werk van 200 vrouwen. Daarvoor werken verschillende coöperaties samen. De onthoofde krokussen blijven tot mei in de grond om te vermeerderen (meer knolletjes). En een krokus doet 5 jaar dienst dan is de fut eruit. 1 hectare krokussen levert in 5 jaar 35 kilogram op. Ze toont een groot





blik – de oogst van 1 hectare van dit jaar. Uiteraard kunnen we saffraan kopen tegen een redelijke prijs van 1 gram voor 50 dirham (ca 5 euro). Ik ben nieuwsgierig genoeg dus ik heb 1 gram bij me. Thuis



ga ik wel experimenteren.

Vanuit de woestijn zijn we over de kale hoogvlakte gereden en over de Route National die niet zo bijzonder is. Het laatste stukje rijden we naar Aid-Ben-Haddou waar we overnachten naast een rivier met water! En een prachtig uitzicht op de Ksar. Het dorp zelf zullen we over 2 dagen bezoeken, eerst volgen we rivier stroomopwaarts naar de Hoge Atlas.

Via een smal dal, rijden we langs kleine dorpen waar schade aan huizen en de weg te zien is, waar af en toe een blauwe tent in de heuvels staat. Zigzaggend rijden we omhoog het dal uit en komen



opnieuw in een dal dat veel breder is. Waar de helling aan een kant vol naaldbomen staan.

Hier zijn grotere dorpen, meer auto's, meer mensen. En ook hier is de aardbeving nog zichtbaar in het landschap. Iets verderop zie ik een groepje

kinderen lopen met kleurrijke kleding aan. Als ik stop lopen de meisjes al de helling op. Mag ik een foto van jullie maken, vraag ik. Giebelend rennen ze



verder. Twee mannen vertalen mijn vraag en zeggen dat ze kunnen poseren. Een enkeling draait zich om. Ze komen uit de moskee waar ze gebeden hebben. Wijzer word ik niet.

Ook dat dal rijden we uit, steeds maar hoger het Atlasgebergte in. Het gebergte waar dus die aardbeving was. En waarvan de gevolgen nog zichtbaar, voelbaar zijn. Beschadigde huizen en wegen.

Onze reisorganisatie heeft na de aardbeving geld ingezameld onder hun (oud)reizigers en relaties. Van

het
geld
is er



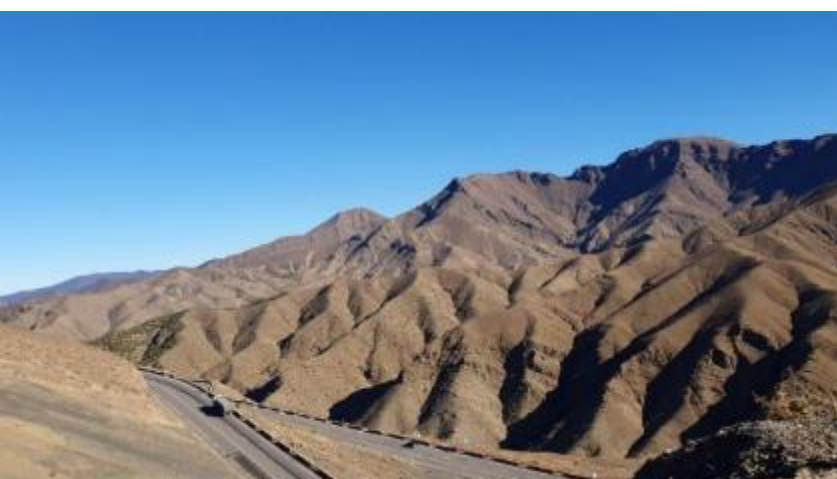
onder meer drinkwatervoorziening geregeld in een dorp hoog in de bergen van zo'n 1000 mensen. Met zonne-energie wordt water uit een put naar een hooggelegen bassin gepompt en vandaaruit naar de kranen in de huizen van het dorp. Die aanleg gebeurt als wij in de buurt zijn. Het dorp is niet bereikbaar voor campers en vraagt 1,5 uur lopen/klauteren. Naast de organisatie gaan er twee medereizigers mee naar boven om te kijken. "Overrompend, indrukwekkend om de blijdschap van de dorpelingen te mogen zien", zegt een van hen.

Die blijdschap ervaren andere medereizigers niet. Ze stoppen bij een tentenkamp waar daklozen van de aardbeving bivakkeren. Ze willen hun vanuit Nederland meegebrachte kleding en dekens geven. Tot hun schrik ontstaat er een grote chaos. Mensen vechten om ieder item. Ze rijden snel weg. Een ander legt daarna maar hun meegebrachte spullen in de buurt. In hun achteruitkijkspiegel zien ze twee meiden ruzie maken over een jas. Beter bij een tent aankloppen, vertelt een andere



medereiziger. Daar werden ze wel gastvrij ontvangen en werd er brood voor ze gebakken. Wij hebben niets uit Nederland meegebracht, eerlijk gezegd niet aan gedacht toen we 3 maanden geleden vertrokken. Na de verhalen gehoord hebbende, geven we wel wat mee aan de saffraan-kweekster die over 2 weken in Marrakesh winterjassen en slaapzakken komt ophalen die de organisatie koopt van het resterende ingezamelde geld.

We rijden dus de Hoge Atlas in over de Tizi-n-Tichka pas, die wel open is. 2260 mtr hoog. En alles wat we omhoog hebben gereden, moeten we ook weer naar beneden met haarspeldbochten. En in bijna iedere bocht staan er verkopers van mineralen (van die opengebroken stenen met vuurrode binnenkant. Na ruim 50 km zien we een vlakte opdoemen tussen de bergen. Daar gaan we heen. In





die vlakte ligt Marrakesh. Een grote stad die we later echt gaan bezoeken nu zigzaggen we door het drukke verkeer met veel, heel veel brommertjes. We zien de bewaakte wijken van de rijken waar de paarse bougainville over de muur hangt en een golfbaan binnen de muren. Met even verderop kleine krotten op een braakliggend terrein maar wel met schotel.



Het einddoel van vandaag is weer een camping. Eerst nog boodschappen doen in een hypermarché en we laten ons verleiden door een Burgerking. De camping heeft een weer warme douches en wasmachine. We blijven een dagje staan. Bijkomen van die 500 km in



twee dagen. Het is hier zomer. Tussen de drogende was, in de schaduw van een peperboom, maak ik een tekening van een reisgenoot af op verzoek van zijn vader. En maak een nieuwe van een andere medereiziger Turda, de hond, op mijn verzoek. Ik heb nog nooit een dier geportretteerd maar hij lijkt best wel. De ogen zijn in verhouding een stuk kleiner dan bij mensen maar zijn net zo bepalend. Wil René schildert de woestijn achter de nomade. Hij is prachtig geworden.



En dan weer terug – over dezelfde pas want die andere zit nog steeds dicht. Voordat we daaraan



beginnen heb ik via internet een kunstuin gevonden. www.anima-garden.com. Na al die weken zand en stof is het overdadige groen heerlijk. Het is als een oase. Een tuin waar kunst in staat en waar de natuur soms kunst is. Ik dwaal over paden, maak foto's en haal diep adem. Wat een genot. De toegangsprijs is gewoon Europees (14 euro = 140 dh) dus hoog voor Marokkaanse begrippen waar koffie op de pas 10 dh kost net als een fles spa rood en een brood 1 a 2 dh. In de camper kan ik weer uitrusten van het zwerven door de tuin want



einddoel is de Ksar Ait-Ben-Haddou. Een Ksar van leem die het decor is geweest van veel films (zoals Gladiator, Jewel of the Nile etc) en die wil ik ook graag bezoeken. Vanuit het nieuwe dorp moeten we via stepping stones door de rivier om door de poort, via steegjes naar de top te wandelen. Met een prachtig uitzicht op de rivier en de andere oever.

Ook hier heeft de aardbeving stukken doen instorten. De toegangsprijs is verhoogd naar 20 dirham voor renovatie. Betaal ik graag.

En dan met de voeten omhoog. Moe van alle indrukken liggen we voor 22 uur in bed. Ook een beetje voorslapen want de volgende dag is de route 300 km, deels dezelfde als een paar dagen eerder. Dus rijden we om beurten. Het eerste stuk was tot voor 'n paar jaar onverhard (staat nog steeds zo in de navigator). De omstandigheden om wegen te maken en te onderhouden zijn hier pittig (bergen, woeste stromen en aardbevingen), het materieel is soms aftands en er wordt nog veel met de hand gedaan. We zien bij het bouwen van een brug dat drie mannen een eindje verderop in de droge rivierbedding zand scheppen in een vrachtwagen. Het blijkt zand te zijn waarmee ze beton maken. In een kleine betonmolen wordt het zand met water en cement gemixt – met de hand. Dat beton wordt in een grote betonwagen - met draaiend vat – geschept die het vervolgens naar de brug rijdt om het daar te storten. Wil René schiet in de lach over deze werkprocedure. De route voert ons wederom langs prachtige landschappen al zijn ze vandaag in nevelen gehuld. Niet vanwege de mist maar omdat er veel stof in de lucht zit. En we rijden weer naar het zuiden dus ook meer woestijnlandschappen.



En dan zijn we in Tata waar we weer een wildcamp hebben. We zoeken een plekje tussen de acacia's (een boom die we veel in de droge vlakke zien) en de kamelenkeutels. In dit gebied zien we er veel rondlopen. Wil René treft een moeder met een pasgeboren jong. Het jong zit goed verscholen dus en dichterbij durft hij niet te komen.

De video die we van het Atlasgebergte maakte kun je [hier](#) zien





Lijnen en kleuren

Tafraout - Amtoudi - Plage Blanc - Sidi Ifni - Tiznit – Aourir, 11-18 januari 2024

Vanaf Tata rijden we weer dwars door een imposant landschap. Ik ben verliefd geraakt op de vormen en lijnenspel van de bergen. Ze lijken gisteren te zijn omgevallen. De verticale lijnen ontstaan door de afwisselende aardlagen, blijf ik fotograferen.





Halverwege de route kijken we van boven op een paar dorpen uit. Ik kijk op google en zie geen militaire gebouwen en de rode Marokkaanse vlag is ook niet te zien. We zijn zoveel hoger dat Wil René het aandurft de drone voor het eerst in de buurt van huizen de lucht in te sturen. Omdat het verboden is, vinden we waarschijnlijk allebei dat de drone veel meer lawaai maakt. Het blijft spannend. Het resultaat is te zien in de film [Atlasgebergte](#). De dorpen worden aaneengeregen door



de amandelboomgaarden die grotendeels kaal zijn. Sommige bomen zijn groen of hebben een beetje bloesem. Ik herken ze uit Spanje dit voorjaar en ze kunnen net als olijfbomen veel hebben. De vraag die ik me stel is wel of het de droogte is of het seizoen dat ik vooral kale bomen zie... De heuvels hebben hier ook een lijnenspel – terrassen. De weg is inmiddels wat smaller geworden waardoor tegenliggers wat spannender zijn. De meeste bestuurders nemen gas terug en schuiven net zoals wij een stuk van het asfalt af. Het zijn met name de jonge Marokkanen met nieuwe auto's die de *chicken game* willen spelen en met hoge snelheid op ons af komen rijden.

Tafraout is de eindbestemming, een relaxt stadje met boeiende rotsen. Relaxt omdat de verkopers niet meteen op me afvliegen en weinig kinderen me om dirhams vragen. Het is er aangenaam warm. Het lijkt wel vakantie. En we blijven hier een dag langer staan. We pakken de fietsen weer eens uit. En zoeken de route naar de geschilderde rotsen. Hier zijn geen fietsroutes dus kiezen we een wandelroute. Die zal vast prachtig zijn maar na een half uurtje fietsen loopt het voor ons dood op een rotspad en bijenkasten die op de grond staan. We gaan eerst



lunchen en doen een tweede poging met een ommetje over de doorgaande weg. In een dorp kunnen we wel de vlakke op en fietsen we over het zand tussen de rotsen door. Meestal hard zand of rots maar soms schuift mijn achterwiel vast in het losse zand. Zelfs als we de Roches Peintes niet bereiken, het is heerlijk om te fietsen onder een warm zonnetje in een prachtige omgeving. Uiteraard bereiken we de geschilderde rotsen. De Belgische landschapskunstenaar Jean Verame verfde met lokale arbeiders in 1984 een groep rotsen kobaltblauw, zwart, paars en rood. De kleuren vervaagden en



verdwenen deels. Een kunstenaar uit het dorp Aday (Taфраout) heeft er inmiddels meer rotsen geschilderd en andere kleuren toegevoegd evenals een aantal huizen in zijn eigen dorp. Hoewel het origineel een krachtiger beeld was, is het nog altijd een bijzondere gewaarwording. Of je het mooi vindt of niet, de granieten keien met bijzondere vormen poppen zo wel uit het landschap. Feitelijk doen de Marokkanen dat ook met steenmannetjes (markeringen van stapeltje stenen) die ze wit of blauw schilderen zodat ze beter zichtbaar zijn. Die steenmannetjes zetten ze neer bij een afslag (naar een zandweg). Geven er mee aan dat er een gevaarlijk gat naast de weg is, een route,



afbakening van een veld etc. Als ik later langs een stad rij doen de gekleurde huizen me denken aan deze gekleurde rotsen.





We zijn inmiddels over de helft met deze reis in Marokko. En wat heb ik al veel gezien. Het tempo ligt hoog, de afstanden zijn groot. Een beetje té groot voor mij. Ik ga zeker terug en dan in een trager tempo, want het is zeker de moeite waard. "De groepsreis voor mensen die daar niet zo'n zin in hebben": het heeft er toch regelmatig wat van weg. Misschien door de briefings die zo iedere twee, drie dagen zijn waarin de route wordt toegelicht én de supermooie plekken al worden aangekondigd. En ook simpelweg omdat de campers soms knus naast elkaar staan, omdat de ruimte beperkt is. Op één plek blijkt wildcamp door de politie toch weer te zijn toegestaan én de camping is ook beschikbaar. We mogen kiezen. Wij hebben geen douche aan boord dus het wordt zeker de camping. Ongeveer de helft maakt dezelfde keuze. We staan er net buiten het hek waar de elektriciteitskabels doorheen gaan om ook daar gebruik van te kunnen maken. Als de campingbaas hout heeft klaargelegd, schuiven de campinggangers gezellig rond het kampvuur. Ook ik schuif aan met een wijntje (dank Doortje). En zoals dat met groepsvorming gaat, is er een (tijdelijk) hun en wij.



Na Tafraout rijden we naar Amtoudi, een dorp aan het einde van een vallei. Boven op de berg ligt een gefortificeerde graanopslag uit de 12e eeuw waar families uit het dal hun graan, wortels, olijven en dergelijke bewaarden. Maar voordat we daar aankomen, hebben we veel wegwerkzaamheden getrotseerd. De provincie sleutelt aan een route gedurende 50 km. Er worden duikers en bruggen

aangelegd en hier en daar de weg verbreed. En na iedere wegwerkzaamheid staat er een geel bord: *Merci pour votre comprehension*. Na iedere *deviation* wordt mijn begrip wel wat kleiner. Het is een



stofboel en ik houd het raam dicht. Ik heb de afgelopen weken gemerkt dat Wil René enorm gaat niesen van al dat stof. En dat doet hij heel hard wat tijdens het rijden toch lastig is. En buiten de wegwerkzaamheden betekent rijden vooral het asfalt afspeuren. Op zoek naar gaten, ontbrekend asfalt met name aan de randen, verkeersdrempels die zo grauw zijn dat je ze met moeite op tijd herkent. En als je even afgeleid bent door de omgeving,



een voetganger – kleng raak je een gat of hobbel. Tot nu toe geen schade noch lekke band. Die lijken allemaal bij één camperbus te vallen. Na 30 dagen zijn alle vier zijn banden lek geweest – een spijker, een schroef, een klapband en een gat zonder duidelijke oorzaak. Banden zijn in Marokko kwetsbaar dus heeft ieder dorp wel een

werkplaats waar ze banden plakken. Toch ben je er een half dagje mee zoet.

In Amtoudi aankomen zie ik de wandelroute naar de Agadir (graanopslag) zigzaggend de berg op lopen. Hoewel ik nieuwsgierig ben naar alle historische sites en verhalen, deze route is me te steil. Ik kijk wel vanaf de camping naar berg. Ondertussen zoek ik de achtergrond van de Marokkaanse officiële feestdag van 11 januari op. De dag dat de



onafhankelijkheid werd uitgeroepen in 1944. Ik weet dat Marokko pas in 1956 onafhankelijk is geworden dus wat wordt er dan herdacht. Marokko werd in 1942 bevrijdt van het collaborerend Franse regime. De VS sprak toen uit dat ze de onafhankelijkheid van Marokko zou steunen na de oorlog. In januari 1944 – hoewel de oorlog nog geen gelopen race was – ondertekenden 66 vertegenwoordigers van allerlei facties en organisaties (verzetsleiders, nationalisten, vakbondsleiders etc) uit de Marokkaanse samenleving een manifest waarin ze het einde van kolonialisme en onafhankelijkheid eisten en zich achter de sultan Mohammed V (latere koning) schaarden. Het Franse bestuur arresteerde direct een aantal nationalistische kopstukken wat weer leidt tot demonstraties en protesten en meer arrestaties en executies van verzetsmensen. Het manifest verbindt uiteindelijk veel groepen en wordt gezien als het begin van de onafhankelijkheid. Nu 80 jaar later is er op straat niets van te merken. Misschien dat de overheidsinstellingen gesloten waren.

De volgende dag is het Yennayer - Berbers Nieuwjaar (2974). Als ik de kippenlager Happy New Year wens – kijkt hij me niet begrijpend aan. Totdat ik met Google vertaal laat zien wat ik zeg. Een grote glimlach verschijnt. Bij de supermarkt staat een mooi geklede jonge dame (nee geen foto) met een paar schalen met na wat gepuzzel een maisschotel dat je met olie of honing moet eten. De maisschotel smaakt zonder dips heel flauw.



Veel kilometers betekent ook dat me langzaam een aantal dingen opvallen. Aanvankelijk zag ik ze nauwelijks maar echt overal in het landschap zie ik begraafplaatsen. Herkenbaar aan rechtopstaande stenen van ca 15 tot 30 cm, vaak binnen een gepleisterde ommuring. Ik ga er een binnen en hoewel ik meestal op zoek ga naar het oudste graf zijn de meeste stenen zonder namen of data. Alleen enkele recente stenen hebben opschriften zowel in het Arabisch als in het Latijn. Reden is dat alle doden voor Allah gelijk zijn. Dus geen versieringen. De nabestaanden weten waar de dode ligt – dat is genoeg. Wat ook opvalt is dat de stenen heel dicht bij elkaar staan. De regel is dat de dode op de dag van de opstanding overeind moet kunnen komen. Misschien is dan 1 mtr genoeg? Of er staat een steen bij het hoofd en voeteneinde? Een islamitisch graf betekent eeuwige grafrust – al zie ik vlak naast de wegverbreding een oud grafveld (zonder omheining) in het gedrang komen. Eeuwige rust betekent ook dat ik rond ieder dorp tenminste één maar veelal twee of drie dodenakkers zie. In



Nederland met zijn beperkte ruimte is de vraag naar eeuwige islamitische begraafplaatsen mede daarom een ingewikkeld vraag.



Na de bergen komt de kust. Hier is het eerste wildcamp vlak aan zee in het zuidwest Marokko. Zuidelijker gaan we niet komen. De zee lijkt dichtbij maar we lopen toch een klein kwartier. Ook hier weer prachtige lijnen in het zand en ik vind een paar grote schelpen die ik aan een medereiziger geef voor de kleinkinderen.



De tweede wandeling over het strand is verder dan bedoeld en de energie vloeit uit me weg. Daar is de man met de hamer weer, mijn grenzen gepasseerd. Het lastige is dat ik nog steeds niet weet waar die liggen (en bovendien verschuiven ze). Komende dagen verplicht rustig aan doen, wat ik dus weer moeilijk vind.

Staan we aanvankelijk met nog maar één andere camper, in de loop van de dag vinden meer mensen dit wildcamp. Vorige jaren stond de organisatie nog *entre nous*, tegen de avond houden er zo'n 10 campers uit Duitsland, Zwitserland, België en Italië ons gezelschap. Gezien de plek geef ik ze niet ongelijk. In de middag krijgen we bezoek van een groep dromedarissen (zonder begeleiding) die op zoek zijn naar hapjes. We hebben nog 3 zure appels en na enig aansporen durft Wil René een appel op



zijn vlakke hand aan de kameel te geven. De temperaturen aan de kust zijn hoog. We tikken zonder problemen 27 graden aan op de thermometer en door de bewolking daalt die 's nachts maar licht en lig ik zwetend in mijn bed. De overgang is groot. En tot grote verrassing vallen er in de ochtend regendruppels. Regen kan ik het niet noemen. De wolken blijven deze dag het weer bepalen, evenals de windvlagen. We rijden een prachtige route langs de kust, wel handen aan het stuur. Het duurt bijna een uur voordat we de eerste tegenligger tegen komen. Dat gaat in de komende dagen flink veranderen. De kracht van de wind voel ik pas goed als ik de camper van medereizigers film met



de zee op de achtergrond. De wind draait en het zand vliegt me om de oren en mijn bril waait van mijn neus. Ik moet rennen om 'm te grijpen terwijl medereizigers achter wegvliegende schoenen en stoelen aangaan.

We staan bij Sidi Ifni aan de kust waar enkele rots-bruggen in zee te zien zijn. De kleine kan ik vanuit de camper zien, de grote zie ik vanaf een foto want het wandelen wil niet zo. We hebben al een beetje rondgelopen in Sidi Ifni,

een vervallen havenstadje maar wel met enkele mooie muurschilderingen.

We trekken verder langs de kust naar het noorden. Hier is het klimaat zacht en warm wat veel overwinteraars aantrekt. Ik zie de ene na de andere camper rijden. Grote campers, vaak met auto, scooter of quad erachter hangend. En langzaam zie ik meer huizen, witte gepleisterde, ommuurde vakantiedorpen. De route golft nog steeds langs de kust met kleine baaien en mooie strandjes. In Tiznit stoppen we. Een stad waar de medina (binnenstad) en de souk (markt) achter een dikke stadsmuur liggen. Heel veel kleine winkeltjes met kleding, sierraden, manden, kruiden etc. Gedeeltelijk overdekt. Hier zou ik uren willen ronddwalen – dat wordt een volgende keer. De eindbestemming voor vandaag - een camping – ligt zo'n 100 km verderop, voorbij Agadir. De confrontatie met overwinterend Europa is even schrikken.





Terwijl we de camping opdraaien rijdt er een quad weg met een man met ontbloot bovenlijf en vrouw in hemdje. Ik merk dat ik me een beetje schaam voor hun provocerende kledingstijl. Op de camping staan we keurig in vakjes, de douche is echt schoon - met warm water als je vroeg gaat douchen - elektriciteit en supersnel internet. We staan er een nachtje en dat is lang genoeg. Ons enthousiasme om in Marokko weer te gaan overwinteren is een beetje gezakt.

In de briefing krijgen we coördinaten van een argan-coöperatie. Via een app in mijn telefoon stuur ik die coördinatie door naar onze navigatie. Wel zo makkelijk. Kan ik tijdens het rijden doen en hoef ik het apparaat niet van het dashboard te halen. Als we arriveren kijk ik verrast naar dorpsbewoners die weer verbaasd naar ons

staan te kijken. We staan in een klein dorpje maar dus niet het goede dorpje. Als ik dezelfde coördinaten in Google tik zie ik dat we er 10 km naast zitten. Via kleine weggetjes zigzaggen we naar de juiste plek. De fout blijkt bij de app te zitten. Dus voortaan route checken met google of coördinaten rechtstreeks intikken of accepteren dat we af en toe iets omrijden. Ik sluit snel aan bij de rondleiding in de kleine coöperatie van vrouwen. Hier maken ze van de noten van de arganboom olie. Wat nu vooral furore maakt als middel tegen huidveroudering. Maar je kunt er ook in bakken en ze maken er ook een pasta van die je kunt eten zoals pindakaas. De noten hebben een houtachtige bast die er eerst af moet. Dat doen ze machinaal, geiten kunnen dat ook. Dan moet je alleen de noten uit hun poep halen. Die noten zijn nog bruikbaar. Er zit nog een laag omheen die er af moet. Met bewondering sta ik te kijken hoe vrouwen de noten open klieven met een steen. Uiteraard wil ik het ook proberen. Met moeite weet ik er drie open te slaan ten koste van een gebroken nagel en een pijnlijke duim. De vrouwen worden betaald per kilo waar ze ongeveer een dag over doen. Ze krijgen 40 dh (4 euro) per kilo en 1% van de jaaropbrengst. De meeste vrouwen zijn zeker zo oud als mij. Jeetje, wat triest dat ze nu nog zo hard moeten werken voor zo weinig geld. Dat is mijn eerste gedachte – vanuit mijn westers perspectief. Als



ik er wat langer over nadenk kan ik er ook anders naar kijken. 4 euro (40 dh) klinkt niet veel maar een brood kost hier 1 dh kost, 5 liter water 11 dh, sinaasappels 5 dh per kilo Er wordt veel gekletst en ik hoor in een ruimte zelfs twee vrouwen zingen. Misschien zijn deze sociale contacten wel heel belangrijk. Mannen treffen elkaar in het café, hangen op straat. Vrouwen hebben veel minder mogelijkheden. De vrouwen van deze coöperatie bepalen wanneer ze komen werken en hoelang. De keerzijde daarvan is wel dat als ze ziek zijn, er ook geen inkomen is. In een artikel over de arbeidsuitbuiting in de Spaanse kassen (2022) lees ik het verhaal over een Marokkaanse vrouw die jaarlijks 3 a 4 maanden gaat aardbeien plukken en daarmee haar gezin het hele jaar kan onderhouden³. Ze verdient zo'n 50 euro per dag – nog altijd 10 keer zoveel als ze in Marokko zou krijgen. Daarmee lijkt die 4 euro weer aan de lage kant. Er bestaat wel een minimumloon van 15 dh per uur maar op het platteland wordt loon veelal uitbetaald in landbouwproducten (maar 22% is in geld)⁴ Marokko kent geen AOW, dus werken zolang je kunt. De sterke familiebanden zorgen meestal voor een vangnet. De vrouwen-coöperaties op het platteland blijken voor een cultuurverandering te hebben gezorgd⁵ doordat vrouwen buitenshuis mochten werken, hun eigen geld konden verdienen en de eerste die dat deden waar weduwe en gescheiden vrouwen.

Na al deze overpeinzingen weer verder langs de kust op weg naar Essaouira.

Van deze week heeft Wil René een film gemaakt met de titel [Anti-Atlas](#)



³ <https://www.groene.nl/artikel/uitgekotst-tussen-de-spaanse-aardbeien>

⁴ <https://www.bladna.nl/inkomensongelijkheid-hardnekkig-probleem-marokko,35795.html>

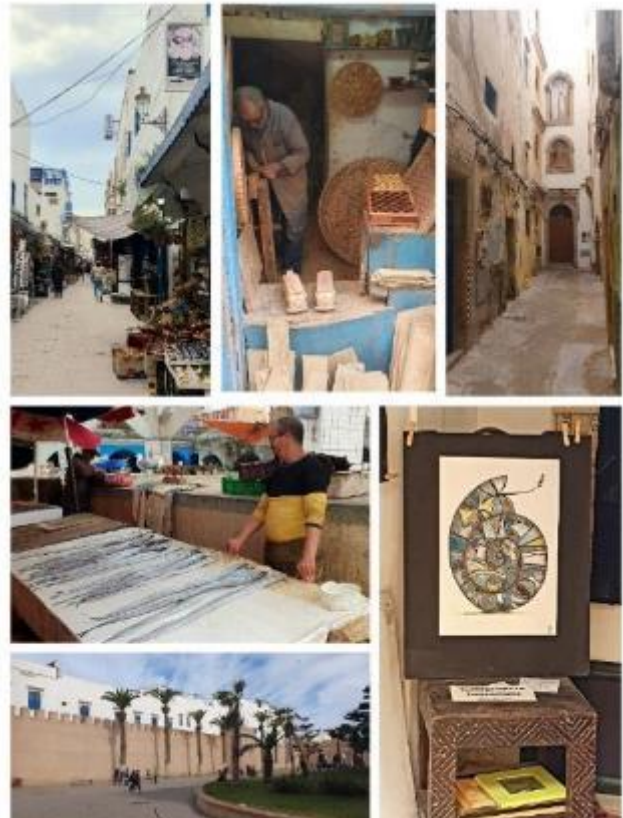
⁵ <https://www.tdc-enabel.be/2019/09/20/marokkaanse-cooperaties-die-bijdragen-aan-een-duurzame-toekomst/>

Medina's en markten

Essaouira - Safi – Marrakesh – Ouzoud, 18- 26 januari 2024



Essaouira Essaouira is een prachtig stadje aan de oceaan. In de afgelopen jaren zijn de muren rond de medina opgeknapt en er wordt nu gewerkt aan de Joodse wijk (mellah). Dat merken we als we door de kleine straatjes fietsen en soms op een steiger stuiten die de weg verspert of aan de kant moeten voor brommer met een bak puin. Als we op een dakterras (5 hoog) zitten, zien we de rauwe stad van rommelige dakterrassen en half ingestorte daken van riet. Behalve dat we erdoorheen fietsen, wandelen we ook stukken. Er zijn steegjes waar ik zijwaarts moet lopen. En dan word ik verrast, omdat zo'n steegje uitkomt op een binnenplein omzoomd met minuscule winkeltjes en werkplaatsen. Mijn nieuwsgierigheid leidt ons regelmatig in doodlopende straatjes, maar door de sfeer, de soms prachtige deuren en muren blijf ik de hoek om slaan. Soms hele smerige lege steegjes in, dan weer steegjes vol met koopwaar. Uiteraard zijn verreweg de meeste winkels gericht op toeristen, zodat ik heel veel dezelfde uitstalling tegenkom van kleden, leren tassen, kleding, rieten, manden en tajines. En toch is het leuk om hier te slenteren en te fietsen.



We kamperen 20 km van de stad op een prettige camping. Overwinteren lijkt toch weer een goed plan als er ook zulke relaxte campings zijn. 's Nachts word ik wakker van regen. Echt regen. De bovenluiken moeten op een kleine kier, zodat het niet inregent. "Wij zijn blij met de regen, het heeft al zolang niet geregend," verzucht Miriam. Mirjam is de souschef van het Atelier. Ze geeft samen met Aisha kookles. Aan mij en nog 7 medereizigers. We gaan onze eigen lunch maken. Een kip pastilla met vooraf een Zaalouk. Maar eerst

thee. In Marokko begint alles met thee. Groene thee. Eerst de bitterheid uit de thee halen door de eerste thee door de gootsteen te spoelen. Ook hier wordt de thee van grote hoogte in smalle glaasjes geschonken. Hoe hoger, des te meer respect voor de gast en net zoals bij ons het bier een schuimkraag moet hebben, hoort de thee ook een laagje belletjes te krijgen. En hoe zuidelijker in Marokko, hoe bitterde de thee. Nu aan de slag, schort om en snijden, heel klein snijden. Ui (kern er uit die verteer je niet), knoflook (kern eruit, die is ongezond) samen de kippenpoten en veel kruiden op het vuur, water erbij en laten pruttelen. Een tomaat dun schillen en die oprollen tot een roosje – mijn eerste en die ziet er mooi uit. Ik leer ook een makkelijke manier om amandelen uit hun bruine jasje te knijpen (eerst 4 minuten koken). Om te voorkomen dat ik



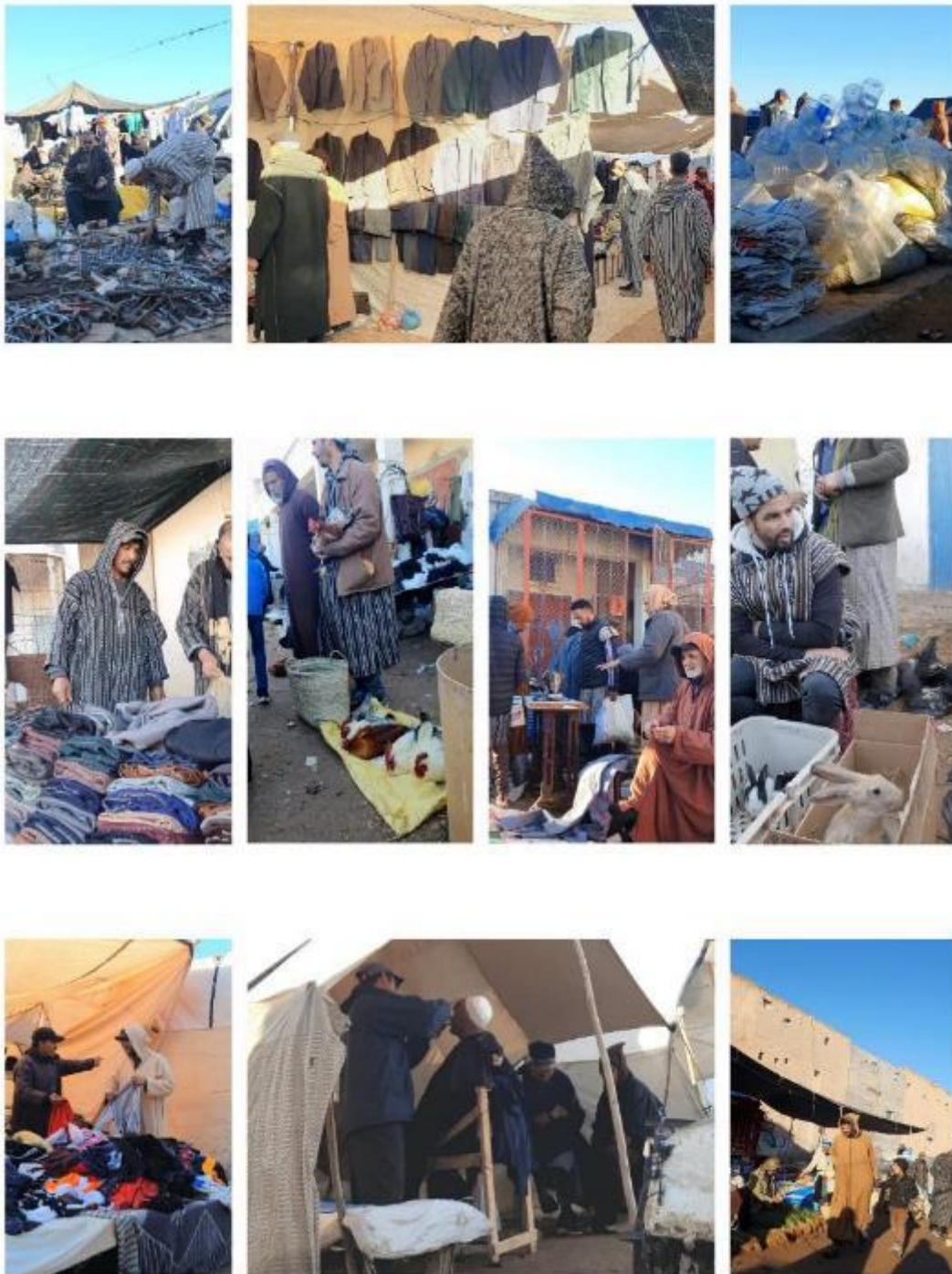
de recepten hier verder ga uitleggen – ze staan op hun [website](#). Terwijl ieders kippastei in de oven staat, gaan we de markt op om meer te leren over de kruiden die de kok gebruikt. We bezoeken een klein zaakje van een kruidenmannetje. We passen er met z'n 9-en net in. Rondom op schappen staan potten met kruiden en specerijen tot aan de nok opgestapeld. Hij laat kruidenmixen ruiken, zoete paprikapoeder, kerriecitroen, tomaatmix. Als we last hebben van artritis dan maakt hij een zalfje dat sterker is dan tijgerbalsem. Hij somt de kruiden en vertelt waar ze goed voor zijn. Enfin hij kan wel uren vertellen, maar het eten roept. En dat is verrukkelijk. Wil René die wel van koken houdt, maar niet zo van de Marokkaanse keuken, is op de camping gebleven en heeft in de tussentijd de was gedaan en flink wat baantjes gezwommen.

Wil Rene's verjaardag vieren we met een bezoek aan een spa in het hartje van de stad. De ingang zit verscholen in zo'n doodlopend zijgangetje. Achter de deur zit een hoge binnenplaats die met glas overdekt is. Ik ga met een vrouw mee die me wast, scrubt en in de olie zet, terwijl Wil René elders flink gemasseerd wordt. Wat ik niet wist, is dat ik mijn slip moet aanhouden en die wordt dus kletsnet

en ik heb geen droge bij me. Ik droog die na afloop zo goed mogelijk af en ben blij dat ik een donkere spijkerbroek aan heb. In Marrakesh zal ik nog een keer gaan en dan weet ik pas wat scrubben is.

Na 3 dagen genieten van het witte stadje, hobbelen we weer verder. Hobbelen omdat we 4 km vanaf de camping over een zandpad rijden met heel veel ribbels. De snelheid is dan ook maar 20km/u om de schroeven in de camper op zijn plek te houden. Als we terug zijn in Spanje zullen we de camper nalopen, want één schroef kwam al er al uit, een raam wordt nu met een kartonnetje ertussen dichtgedraaid.

Onderweg bezoeken we een grote markt waar mensen uit de hele regio naartoe komen. Het parkeren is een chaos van taxi's, paard en wagens, brommers, bussen en een enkele toerist. In heel Marokko



bestaat het beroep parkeerwacht. Mannetjes met een geel vest die een stuk asfalt of grond bewaken en daarvoor betaald krijgen. 5 of 10 dh. Eén zo'n mannetje wenkt ons als er een auto weggrijdt. Bijna bij de ingang van de markt. En hij regelt dan meteen het verkeer, zodat we achteruit kunnen inparkeren. Op deze markt verkopen ze werkelijk alles. Van houten palen om een huis te bouwen, tot een bosjes kruiden. Van glimmend speelgoed tot een losse sigaret. Iedere groep van producten heeft een eigen plek op de markt. Verpakkingsmateriaal bij elkaar: nieuwe zakken, gebruikte bagagenetten, lege flessen. Gevogelte: kippen, parelhoentjes, duiven, zwaan, kuikens en konijnen. De dieren liggen op de grond, zitten in een kartonnen doos of worden door hun eigenaar vastgehouden. De koper knijpt er eens in en doet een bod. Ze gaan levend mee. Bij de uitgang van de markt zit de slager die je aankoop in hapklare stukken kan snijden. In een rij tentjes zie ik mannen geknipt en geschoren worden. Vee wordt verkocht, kleren hersteld. Nieuw en tweedehands, voor iedere portemonnee wat wils. Ik kijk mijn ogen uit en probeer wat te filmen, maar het is er zo druk. Op de hele markt zie ik maar twee vrouwen, bij de houten planken. Handelen en kopen is hier een mannenzaak. Wat een verschil met de stad waar we net vandaan komen. 25 km, 25 minuten rijden.

Bij het vertrek geeft de routeplanner een afslag net na de markt aan. Een drukke weg vol auto's die willen parkeren voor de markt. De weg gaat echter niet achter de markt langs maar er overheen, blijkt. Keren kan echt niet dus stapvoets rijden we tussen de verkoop van groente en planten. Omzeilen mensen, karren en dieren, of beter zij omzeilen ons. Prachtig! En dat kon ik dus prima filmen. Klik [hier](#) voor de film



Via het binnenland komen we weer langs de kust op weg naar Safi. Ineens zijn hier groene velden. Én koeien. Nou een paar dan. Langs de weg zien we dus niet alleen schapen en geiten, maar ook vrouwen die een koe uitlaten zoals je een hond uitlaat. Safi is een havenstad, een klein broertje van de Botlek. Een containerhaven en de productie van fosfaat is het eerste wat we zien én ruiken. Het stadje heeft ook een vriendelijker gezicht. De stad is rustig, want Marokko voetbalt vanmiddag. Het dakterras waar we lunchen, is omgebouwd en jonge mannen en vrouwen druppelen binnen om een plekje voor het grote scherm te bemachtigen. We bekijken de medina maar vluchtig, want met het bezoek aan de markt heb ik mijn wandelkilometers wel gehad. In ieder café, bakkerij, winkel staat de tv aan. Na 7 minuten is het 1-0. Zelfs de parkeerwacht komt het café uit rennen om zijn dirhams in ontvangst te nemen en holt terug om niks te missen.

De camperplaats waar we overnachten ligt 30 km terug in een bijna verlaten kustplaats waar de Marokkanen naar het schijnt de zomer doorbrengen. We parkeren weer in een rijtje langs het strand.

Inmiddels blijkt de voetbalwedstrijd te zijn afgelopen, want er komen kinderen voetballen en fietsen. De eindstand is 1-1 geworden.



Het wordt een korte nacht. De organisatie heeft staanplaatsen geregeld in het hartje van Marrakesh. En die zijn lastig vrij te houden, dus moeten we uiterlijk om 8 uur weggrijden. En dan is het nog donker. In de buurt van Safi komt de zon op en zien we de arbeiders bij de poort van de fabriek staan wachten. Zon op betekent ook zon tegen, want Marrakesh ligt in het oosten. Dus de ogen bijna dichtknijpen, want die hele lage zon piept onder de zonnekleppen door. Om 11 uur rijden we de parkeerplaats op die tussen een begraafplaats en een duur hotel ligt – lekker stil dus. Naast de Koutoubia moskee die door aardbevingsschade niet open is voor publiek. En vlak bij het centrale plein waar overdag de aapjes en de slangen(bezweerders) worden getoond. En 's avonds de gnawa-muzikanten en de verhalenvertellers. Geflankeerd door verkopers van zonnebrillen, lantaarntjes, sapjes, mini-tajines etc. Zoals altijd pakken wij de fiets en wagen ons in de medina en de souks.



Fietsen is een groot woord, want hier wordt onze slalom-kunde op de proef gesteld. Niet alleen het winkelend publiek ook de brommertjes, handkarren zijn een uitdaging. En we hebben het over gangetjes van soms maar 1 meter breed. Doordat een deel overdekt is met golfplaten, doeken, houten roosters rijden we soms "binnen". Zeker waar de Arabische lampen verkocht worden, is het donker. We zien vooral kleuren om ons heen. Waarvan kunnen we nauwelijks de vorm waarnemen zo geconcentreerd zijn we op het fietsen. Na een tijdje zoeken we de weg naar buiten. Heerlijk zonlicht en zuurstof. We bezoeken het fotografiemuseum. Rondom een binnenplaats hangen zwart-wit foto's die het Marokkaanse leven sinds 1900 hebben vastgelegd. Prachtige foto's en tegelijkertijd ook confronterend, want veel taferelen hebben we onderweg op het platteland gezien. Daar lijkt de tijd te hebben stilgestaan.



We fietsen nu zoveel mogelijk om de souks (overdekte markten) heen. We rijden langs de stadsmuur en fietsen bij de metaalbewerkers door de poort. Hier worden de filigreïn lampen, dienbladen, spiegels gemaakt in kleine werkplaatsen. Met een beiteltje worden de gaatjes in de het metaal geslagen. Een collega slaat met een houten hamer de schaal weer in vorm. Bij een andere werkplaats zijn ze een kroonluchter aan het maken voor een hotel. Van een enorme omvang - van 3 bij bijna 4 meter en ruim 250 kg. Het past ook niet in zijn atelier – ze maken het in onderdelen. Hier werken ze met een figuurzaag om de Arabische kaligrafie uit het goudkleurige metaal te zagen. Naast de ingang van de werkplaats maakt de



smid een deur open. Of we mee willen lopen naar boven. In het donker lopen we drie trappen op en komen in een showroom waar, als het licht is aangeknipt, we omgeven worden door lampen met hele fijne metalen kappen. Het is niet onze smaak, maar wat een vakmanschap. Iets verder in het straatje worden we uitgenodigd om binnen te kijken. Een veel stoffigere werkplaats. We zien aluminium torso's en koppen die zijn gepolijst. Kom, verder naar boven, wenkt een man. Achter in de werkplaats is een trap naar boven (pas op je hoofd). Ik verwacht een showroom maar op die etage ligt een lading zand, er staat een oven. We zijn in een metaalgietterij. We praten met onze handen en de buurman die met hout werkt, vertaalt in het Frans. Wil René ziet een mal van een nomade tegen de muur. Of de smid die ook kan maken. Voor 50 euro



(500 dirham) wil hij die wel maken. We proberen te onderhandelen – wat niet lukt. We gaan akkoord, mits we het maken mogen filmen. Dat is goed. Ik krijg een stoel en hij gaat een mal maken. (zie [film](#)) Morgen gaat hij de oven aanzetten, als we om 16 uur komen, kunnen we het gieten zien. Om 18 uur is de afdruk klaar. We betalen 200 dh aan. De volgende dag fietsen we enthousiast naar de

werkplaats. De smid zwaait met het afgietsel naar ons. Het is al bijna af, duidt hij, alleen nog polijsten. Wat wij zien, is een mislukt beeld. Onherkenbaar, gaten, en vooral veel plooien van de doeken zijn verdwenen – net wat we het mooiste vinden. Wat doen we nu? De buurman wordt erbij gehaald om te vertalen. De smid laat foto's van andere koppen zien waar gaten in zitten. Die zijn toch ook mooi op een sokkel. Ja die wel maar dat is deze niet. De buurman doet z'n best met bemiddelen. Hij zit in een lastig pakket, want hij vindt het duidelijk ook niet goed, maar wil z'n buurman wel helpen. Na over en weer gebakkelei doen we het voorstel dat we voor de 500 dh het matige beeld én de master willen kopen. Daar wil hij dan weer meer voor hebben. *"Laat maar. We hebben bovendien het gieten ook niet kunnen filmen zoals afgesproken."* Dan blijkt dat hij het zelf heeft gefilmd en laat het op zijn mobiel zien. Eerst wil hij daar 10 euro voor hebben. Nou wederom, dan laat maar. Uiteindelijk gaat hij akkoord. De poging om het filmpje te delen smooit in technisch problemen en foute telefoonnummers. Dan moeten we ineens mee naar boven. Wil hij zijn huis laten zien? Dan blijkt hij vanmiddag ook andere afgietsels te hebben gemaakt. *"Video"* roept hij en gebaart dat hij de gegoten stukken uit het zand gaat halen, ze zijn nog warm. Ik film de laatste handeling – van andere stukken. Mijn conclusie is dat hij met het maken van de mal al merkte dat het niet zo goed zou gaan en dus niet gewacht heeft tot we er waren, maar zelf het resultaat wilde zien. 's Avonds krijg ik ineens het filmpje van het gieten toegestuurd.



We bezoeken de koranschool die prachtig gedecoreerd en gerenoveerd is. Snijwerk in hout, marmer en kalk. Prachtige deuren met klinknagels. Iemand maakt de vergelijking met het Alhambra, maar dan kleiner (staat nog op mijn lijstje). Wat me verbaast, zijn de jonge meiden die in bikinitop poseren en selfies maken. Ik vraag me af of ze weten wat dit gebouw voor een functie heeft (gehad). Anderzijds mogen we als niet-moslims de begraafplaats en een mausoleum niet bezoeken. Discriminatie zegt een van mijn reisgenoten. Misschien. Misschien proberen ze ook het halfnaakt poseren voor Instagram/Tiktok foto's op het islamitische kerkhof te voorkomen.

De derde dag komt Aisha, de vrouw van de saffraanboerderij met haar broer en een pick-uptruck naar Marrakesh om spullen voor 56 getroffen gezinnen in de hoge Atlas op te halen. Aanvankelijk was het plan om slaapzakken en winterjassen te kopen. In overleg met Aisha gaat onze reisorganisatie medicijnen, dekens, matrassen en eten (olie, rijst, couscous) kopen. We gaan mee inkopen doen. Althans met de dekens en de matrassen. De groothandel voor het eten blijkt 25 km verderop te liggen en dat is te ver fietsen. We ontvangen wel de levering van dekens en matrassen. Blijkt slim te zijn, want van de 56 matrassen zijn er 31 van een mindere kwaliteit (dunner). Over en





weer wordt er gebeld en de 31 worden omgewisseld. Als wij in de middag in de hammam liggen, worden de medicijnen en tassen met voedsel geleverd en in de pick-uptruck geladen. Ik zou best mee willen om de spullen af te leveren, maar onze inschatting is 6 uur rijden om in de hoge Atlas te zijn (wat later ook blijkt te kloppen) over niet al te beste wegen. We besluiten niet mee te gaan. Om 04.00 uur rijdt de volgeladen wagen naar het verwoeste dorp in de hoge Atlas. Er gaan twee campers uit ons reisgezelschap mee. Ze willen voor daglicht in het verwoeste dorp

zijn, maar met de onverharde weg van de onlangs herstelde pas lukt dat niet. De vrees voor chaos bij het uitladen blijft uit. De gezinnen zijn heel blij met de hulp. Op de camping bij Ouzoud zien we dat op de foto's.



De pick-up van Aisha is geen uitzonderlijk beeld in Marokko. Transport is blijkbaar duur, zodat ze proberen zoveel mogelijk met (op/in) een wagen mee te krijgen. Balen hooi, leidingen, zakken graan zijn. En hoewel er borden langs de weg aangeven dat je je gordel om moet, ik zie toch regelmatig mensen in laadbakken zitten of hangen op de bagage van een wagentje. Niet omdat er geen vervoer is, want er rijden heel, heel veel taxi's. Petit (3 personen) of Grand (6 personen). Iedere regio heeft zijn eigen kleur. Vaak hebben taxi's een imperiaal waar de boodschappen op worden gebonden. Voor de wat langere afstanden zijn er busjes die als een soort lijndienst rijden. Er gaan zo'n 9 – 12 man in en bagage erin en er op. Ze zijn heel goedkoop – ik lees bedragen van rond de 5 dh. Comfort en rijstijl zijn navenant. Op de voorruit staan de plaatsnamen genoemd. Ze stoppen in ieder dorp onderweg mits aangehouden. En er zijn grote bussen, waaronder luxe touringcars die tussen de grote steden

rijden. Ook niet duur. Een busreis van Essaouira naar Marrakesh (175 km) kost ongeveer 55 DH (5 euro). We zien bushaltes op de meest afgelegen bergweggetjes. Het zijn hokjes waar je uit de zon kunt wachten. En als die er niet zijn, zie ik mensen in de schaduw van een lantaarnpaal zitten. En dan zijn er nog de gele schoolbussen. In heel Marokko zien die er hetzelfde uit. Heel veel lagere scholen staan tussen dorpen op kruisingen van wegen. De middelbare scholen zijn meestal in de wat grotere dorpen en steden. Hier zie ik vooral meiden in de bus zitten, terwijl de jongens op de fiets gaan. De bussen halen kinderen uit afgelegen gebieden. Het ministerie van onderwijs meldt in januari dat het aantal studenten dat profiteert van schoolvervoer sinds 2018 bijna verdrievoudigd is: van 195.000 naar 530.000 vandaag de dag (op een totaal van 7 miljoen studenten), waarvan 82% in plattelandsgebieden, en de vloot van bussen is toegenomen van 3.700 tot 7.700 vandaag.⁶



⁶ <https://lematin.ma/express/2023/transport-scolaire-pose-defis-gouvernance-financement/389969.html>

Na de camperplaats in hartje Marrakesh is de camping in Ouzoud een oase. Rust, ruimte en groen. Deze camping - ooit opgezet door Nederlanders - heeft een prachtig uitzicht over de vallei en wij testen onze nieuwe mat voor de camper. In Marokko liggen overal kleden en matten dus ook in ieder dorp verkrijgbaar. In de winkel voor praktische spullen in huis en keuken. De overbuurman wordt geroepen. Hij spreekt wat Frans. De gewenste 6 meter wordt van de rol gehaald en de winkelier en de overbuurman gaan op de grond zitten en beginnen de losse rand af te hechten. Een klant vraagt: *Ik wil graag een aardappelmesje?* De winkelier staat op en loopt naar een stapel emmers waarachter planken schuilgaan. Hij toont zijn klant een doos met messen. Meneer wil een iets kleiner model. Hij schuift de emmers verder naar voren en haalt een kleiner doosje van de plank. *Doet u er maar vijf.* 15 dirham aub. Zo denk ik dat de dialoog is verlopen. Ik kijk graag naar die compacte en overvolle winkels met schappen tot het plafond, waar de waren drie rijen dik staan. Ik zou er uren naar kunnen kijken ware het niet dat ik na een paar seconden al wordt benaderd met allerlei producten die ik niet wil. Nu zit ik op een stoel te wachten, tussen de beslagkomen en bekers en kijk rond tot ze met mijn mat klaar zijn. Heerlijk.

Zo ontspannen als ik daar zat, zo gespannen startte de reis. Op het dashboard verschijnt een gele driehoek met uitroepteken. De afgelopen dagen was er af en toe een berichtje verschenen om het oliepeil te controleren, dus laten we dat nu maar doen. Die zit vol. De motor opnieuw gestart – weer een driehoek. In de handleiding van de Fiat staat bij deze melding een opsomming van mogelijke oorzaken (oliefilter, licht, diesel....) neem contact op met de Fiat-dealer. Zucht, met vage klachten naar een Marokkaanse garage dat gaat wel een dagje duren, denk ik. Gelukkig zitten we in een grote stad daar zit vast een Fiatgarage. Nou er zat er een, zegt de reisorganisator die ik bel als we onderweg zijn naar een Fiat-dealer. We krijgen een adres van een garage in de stad waarvan zij weten dat die goed is. Dwars door de ochtendspits zien we het bord van de garage. Die leidt ons naar een doorgang naast een gebouw in aanbouw. Beetje steile helling naar beneden, maar daar zie ik het bord van de garage. Jeetje waar komen we nu terecht, denk ik. Garages zijn in Marokko vast mannenzaken dus ik stuur Wil René naar binnen. Tot mijn verbazing komt hij met een jonge vrouw, zonder hoofddoek, naar buiten. Ze spreekt goed Engels. Om het probleem uit te leggen start ik de motor. Géén driehoek meer te zien. De motor uit en opnieuw gestart. Niks. Sorry, zeg ik tegen de vrouw. Het probleem is opgelost. Sorry, denk ik, dat ik bevooroordeeld was en een man verwachtte.

Fez en terug

Ouzoud – Aguelmame Sidi Ali – Fez - Volubilis – Tanger, 26 januari - 1 februari 2024

Na de camperplaats in hartje Marrakesh, is de camping in Ouzoud een oase. Rust, ruimte en groen. Deze camping - ooit opgezet door Nederlanders - heeft een prachtig uitzicht over de vallei. Rechts naast de camping zit een prachtige kasba en links een gezin dat met kippen geiten in een hut woont.



Wat een contrasten. En wij testen onze nieuwe mat voor de camper. In Marokko liggen overal kleden en matten dus ook in ieder dorp verkrijgbaar. In de winkel voor praktische spullen in huis en keuken. De overbuurman wordt geroepen. Hij spreekt wat Frans. De gewenste 6 meter wordt van de rol gehaald en de winkelier en de overbuurman gaan op de grond zitten en beginnen de losse rand af te hechten. Een klant vraagt: *Heeft u een aardappelmesje?* De winkelier staat op en loopt naar een stapel emmers waarachter planken schuilgaan. Hij toont zijn klant een doos met messen. Meneer wil



een iets kleiner model. Hij schuift de emmers verder naar voren en haalt een kleiner doosje van de plank. *“Doet u er maar vijf.”* *“15 dirham aub.”* Zo denk ik dat de dialoog is verlopen. Ik kijk graag naar die compacte en overvolle winkels met schappen tot het plafond, waar de waren drie rijen dik staan. Ik zou er uren naar kunnen kijken ware het niet dat ik na een paar seconden al wordt benaderd met allerlei producten die ik niet wil. Nu zit ik op een stoel te wachten, tussen de beslagkommen en bekers en kijk rond tot ze met mijn mat klaar zijn. Heerlijk.

Ouzoud is bekend om zijn cascade. We fietsen naar het begin van de waterval, althans zo dichtbij mogelijk. Onderweg proberen parkeerwachters ons op zijn stukje grond te dirigeren. Hier vragen ze voor het eerst parkeergeld voor fietsen (1 dh). Onderweg zien we nergens een rivier die tot een waterval kan leiden. Zelfs bovenaan zien we een paar onooglijke stroompjes.

Als we naar beneden lopen zien we een onverwachte waterval. Het pad loopt tussen de souvenirkraampjes naar beneden. Het zijn vooral Marokkaanse toeristen die de waterval bezoeken, vermoed ik. Ik zie Arabische reclame bij de stalletjes terwijl het Frans ontbreekt. Er varen bootjes richting de waterval wat tot gillende en achteruitdeinzende opvarenden leidt. Ondertussen wagen enkele bleke Engelsen een sprong in het water. De grote concurrentie van de waterval zijn de wilde apen die op schouders klauteren of op hun gemak wachten tot ze wat te eten krijgen. En ik klauter het pad met traptreden weer naar boven en ja de volgende dag spierpijn in mijn kuit.

We rijden een prachtige route naar een bergmeer op 2000 meter. Het is 350 km rijden en dus vertrekken we in het ochtendgloren. Het rode landschap is nog donker en de maan staat boven de bergen. We passeren dorpen die net wakker worden. De route gaat zigzaggend over een pas in het Atlasgebergte met aan de andere





kant een weids uitzicht over een vlakte met landbouw en steden tot aan de horizon. In het moderne Béni Mellal waar we langs veel bedrijven rijden, langs boulevards met fontein, doen we boodschappen en tanken we. Door de voorruit zie ik auto's schoongespoten worden. Dat zou onze

camper ook wel kunnen gebruiken. Ik gebaar de man die ons met tanken helpt of onze wagen ook schoongespoten kan worden en hoeveel dat kost. De man gebaar ons om de camper tussen de andere auto's te zetten en neemt de hogedrukspuit van zijn collega over en gaat aan de slag. Ondertussen overleggen we wat we gaan geven want een bedrag noemt hij niet. Als hij klaar is, gebaar hij ons achteruit te rijden en manoeuvreren we tussen de andere auto's uit.



Hij zwaait en begint een andere auto schoon te spuiten. Verbouwereerd kijken we elkaar aan. Waren we toch weer bevooroordeeld dat Marokkanen overal geld voor willen hebben. En voor water dat schaars is, lijkt ons betalen helemaal normaal.

Die schaarsheid zien we onderweg weerspiegeld in de lage waterstand van de stuwwerken. Het waterpeil is zichtbaar tientallen meters gezakt en de meren zijn veel kleiner geworden dan het

blauw op de kaart. Vervreemdend zijn dan ook de waarschuwborden voor verdrinken en zwembod terwyl er in de verste verte geen water te zien is. Toch investeren ondernemers in de bouw van hotels aan de oorspronkelijke rand van het meer. De hotelier aan het bergmeer heeft een lange pier gebouwd zodat zijn gasten het water van dichtbij kunnen bekijken.

Voordat we het bergmeer bereiken rijden we over de hoogvlaktes waar de kleur van geel gras domineert. Waarschijnlijk is het later in het jaar groener als alle appel- en perenbomen blad hebben. Nu zijn het grote arealen met kale bomen en opgerolde netten. De waterputten en beken die vroeger voor drink- en irrigatiewater zorgden, zijn vervangen door dikke, zwarte slangen die kronkelen door het landschap. Ze gaan van huis





naar huis, kruipen onder de weg door, stoppen af en toe bij watercontainers die op het dak staan of in de waterbassins tussen de landerijen. Meestal zie ik de zonnepanelen als eerste en weet dan, waterpomp + bassin volgen.

We hebben een video gemaakt over [hoog water](#)?!

Zonnepanelen zijn een uitkomst waar het energienet ontbreekt. De hoogvlakte is ook het land van de schaaps- en geitenherders. Hun schapen staan 's nachts in stallen ingewikkeld in plastic net als de herderstenten. En bijna iedere hut heeft een zonnepaneel. Ik zie ook lage stenen huizen annex stallen voorzien van een zonnepaneel. De wet van de remmende voorsprong geldt dus niet alleen voor de mobiele telefoon maar ook voor energievoorziening door de zon.



Het bergmeer is niet alleen voorzien van een hotel maar ook campers hebben de wildlocatie gevonden tot ergernis van de organisatie. We kunnen dus niet aan het meer staan maar zoeken een plekje iets verder in een drooggevalen terrein. Op 2000 meter staan betekent ook het tweede dekbed tevoorschijn halen. Als de wekker gaat is het 3 graden in de camper. Op de beek langs de weg staat het ijs.

We rijden door een Alpenachtig landschap. We passeren regelmatig Barrière de neige – een slagbomen die dicht gaat bij sneeuw. De heuvels zijn bedekt met bossen van steeneiken, ceders en dennen en de huizen hebben rode puntdaken. Wat gezien het klimaat wel logisch is. De meeste Marokkaanse huizen hebben een plat dak (ommuurd) waar je met hitte 's nachts nog wat kunt afkoelen en zelfs slapen. Met een puntdak glijdt die sneeuw er af en een zolder isoleert. Het stadje Ifrane waar ik de foto neem, is een wintersportoord met veel Europees aandoende huizen mét tuin. Het klimaat is er gematigd. In de zomer wordt het er zo'n 27 graden en het regent er regelmatig. Niet verwonderlijk dat de koning zijn zomerpaleis hier heeft gebouwd. We besluiten het stadje niet te bezoeken – de Alpen kunnen we onderweg naar Nederland wel aandoen. We rijden door naar eindbestemming van vandaag – koningsstad Fez.



We parkeren in de stad niet ver van de Blauwe Poort, halen de fietsen weer van de camper en verkennen alvast de stad die meerdere soeks (overdekte markten) kent. Om 14 uur kunnen we namelijk mee naar leerlooierij in het hartje van Fez. Wij fietsen terwijl anderen wandelen. Althans dat hoopten we. Bij de poort naar de Medina staat een bord: verboden voor fietsen en brommers en Wil René die verkent hoe serieus we die borden moeten nemen, wordt teruggestuurd. De fietsen gaan met sloten aan de boom. "Wat kosten die fietsen?" stelt een man die op het terras vlak bij de boom zit. Ik negeer de vraag want als ik vertel dat ze 10.000-en dirhams kosten ben ik bang dat mijn fiets een nog begeerlijker object voor dieven wordt. De man laat zich niet afschepen en loopt me achterna. Zo'n 12.000 dirham zeg ik om het bedrag te downsizen. Blijkt dat je daarvoor een nette tweedehandsauto koopt (Opel Zafira uit 2016 met 200.000 km op de teller of een jaartje oudere Kia die 100.000 km heeft gelopen). Niet geheel ontspannen loop ik de Medina in. "De fietsen staan met drie sloten aan een boom op een heel druk plein waar politie surveilleert," houd ik mezelf voor en stap vastberaden een soek binnen. Na een paar bochten ben ik de fiets al vergeten. Deze stad is gemoedelijk. Hier doen zowel toeristen als inwoners van Fez boodschappen en natuurlijk proberen winkeliers me iets te verkopen. Bij een nee, drammen ze niet zoals in Marrakesh. Een van medereizigers vertelt dat ze hier meer dan 10 jaar geleden was en toen heel erg werd lastiggevallen door kinderen die je wilden rondleiden. "Ik werd echt nijdig op die jongens." Inmiddels heeft de stad het gidsen gereguleerd en staan de mannen alleen bij de poorten. Eenmaal binnen kun je zelf dwalen. Nu volgen we onze reisbegeleiders die uit het ledervak komen, naar de leerlooiers. Ergens slaan we links af en komen op een binnenplaats waar ik geen bedrijf in herken. Ik zie rotzooi, ezels, ganzen, twee mannen in de schaduw en als ik goed kijk zie ik stapels met huiden. Hier wordt de vacht



behouden én de resten (gedroogd) vlees verwijderd. Een man laat zien hoe ze dat doen. Hier kun je dus een schapenvelletje, koeienhuid of een zacht konijnenvel kopen. Die laatste kan ik voor 100 dh meenemen. De tweede stop is een leerlooierij waar ook de haren worden verwijderd en alleen de huid overblijft. We zien de baden met kalk die zorgen voor de ontharing, een grote wastrommel, de schone huiden die te droge worden gehangen én de miljoen keer gefotografeerde kleurbakken.

Er worden geen chemicaliën gebruikt, de stank is behoorlijk al had ik het erger verwacht. Een Marokkaanse staat op het balkon te kokhalzen, zij vindt het dus niet meevallen. Toch ben ik blij als ik weer frisse lucht naar binnen kan zuigen. Als je ergens iets van leer wil kopen, is dit de plaats. Op de weg naar de fiets kijk ik in de tientallen leerzaakjes naar een tas. Mijn kunststof rugzakje is wel aan vervanging toe. Bijna heb ik er een gekocht maar die is wat verkleurd. De verkoper kan de kleur ophalen met gekleurde olie maar hoe hij ook zoekt hij kan de kleur niet vinden. Ik ben gesloopt. De Medina van Fez is gebouwd op een heuvel en wij zijn eerst naar beneden gelopen, wat betekent dat ik de terugweg omhoog moet met de spierpijn nog in mijn kuit. Met pauzes in tapijtzaken – zittend tien kleden bekijken – en ergens n kop koffie, lukt het om bij de fiets te komen. Die uiteraard nog bij de boom staat.

Een stukje terug naar de camper fietsen en dan naar de camping. Het is inmiddels spijtig en toch verloopt de 12 kilometer door de stad soepeltjes. Morgen gaan we op de fiets.

Na een rustige ochtend, fietsen we rond lunchtijd richting de Medina. Hoewel het verkeer druk is, fietst het toch prima. De rotondes, die Marokko ook veel heeft, zijn de grootste uitdaging. Dus bij het stoplicht vooraan gaan staan, zodat je als eerste de rotonde oprijdt,

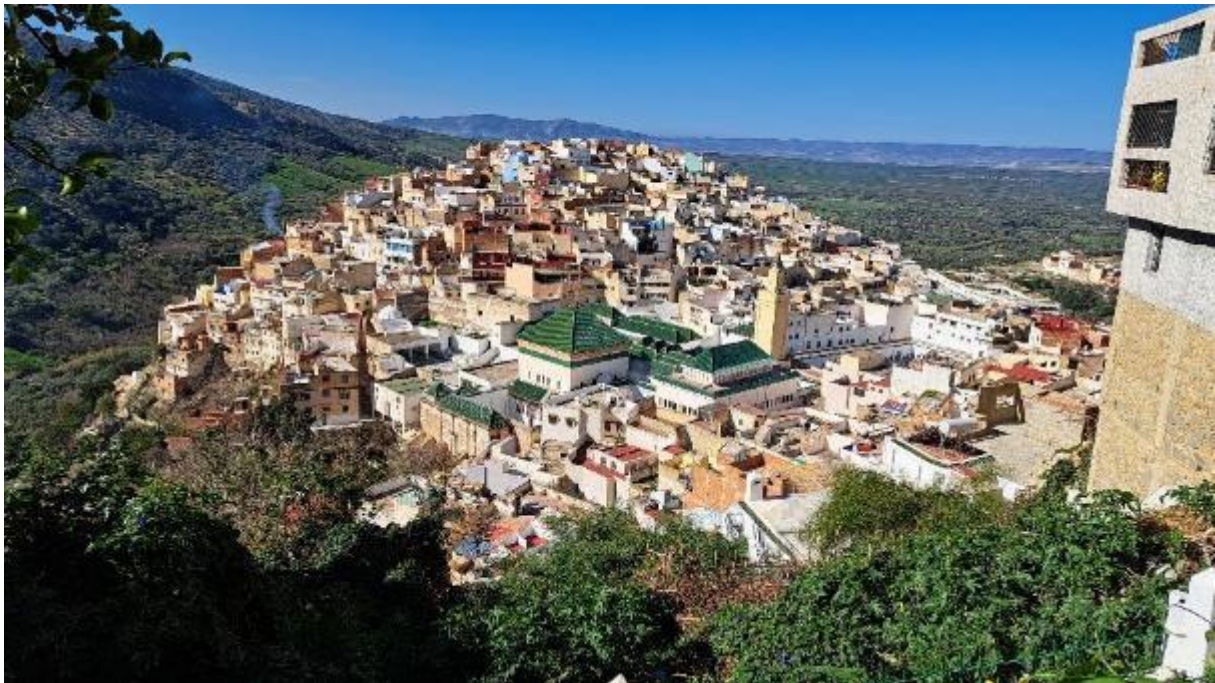


meegaan met het verkeer en oogcontact maken met de andere weggebruikers – zo zijn rotondes prima te doen. Halverwege lunchen we in het nieuwe Fez bij een grillrestaurant – veelal herkenbaar



aan de rook die de straat in mist hult. Deze heeft duidelijk een afzuigkap. Dan naar het oude Fez waar we een poort kiezen zonder fietsverbod. De stegen zijn een meter breed en gaan ineens de hoek om. Je weet nooit of er iemand aankomt en ook niet of het doodloopt. De stegen gaan ondertussen wel erg hard naar beneden. Die moeten we straks weer omhoog trappen. Met de fietstomtom proberen we een beetje op hoogte te blijven en kruisen ineens een straat met winkeltjes. Tijd om de fiets te parkeren op een binnenplaats en verder te voet te gaan. Niet zo ver er vandaan vind ik een mooie leren legergroene rugzak. Ik begin met afdingen maar daar ben ik niet zo goed in. 40 euro wordt de deal en uit de dankbaarheid van de verkoper maak ik op dat ik te veel heb betaald. Ik baal van mijn eigen onhandigheid én ik ben ook blij met m'n rugzak. We proberen dezelfde terugweg te vinden. Wat niet helemaal lukt. Twee kinderen roepen nu als ik rechts af wil. "Deze straat gaat alleen naar huizen - niet naar de winkels." Dan zit ik goed want winkelstegen probeer ik juist te vermijden. Voor de kinderen een onbegrijpelijke keuze waarschijnlijk, maar mij leidt het naar een poort uit de Medina.

We zijn aan de laatste dagen begonnen. Zo voelt dat ook. Ik ben moe, mijn lijf is moe en mijn hoofd zit vol. Toch rijden we naar Moulay Idriss, een kleine stad op een heuvel, iets noordelijk van Mèknes. Voor het eerst rijden we over de tolweg – hoeft niet maar de omgeving schijnt niet zo bijzonder te zijn. Snelwegen vind ik echter ook saai. Langs de hele weg liggen zwarte kunststof buizen waar een auto door heen zou kunnen rijden. De aanleg van Na 30 km en tol van 21 dirham rijden we Mèknes in en door. De gele smog verraadt dat het een industriestad is. Misschien gaan we er morgen nog heen. Nu rijden we verder noordelijker naar een stad die voor Marokkaanse moslims een



bedevaartsoort is. Hier ligt Idriss, de stichter van Fes begraven en nog belangrijker de bringer van de islam naar Marokko. Naar verluidt is hij een nakomeling van de profeet. In Marrakesh noemde ik het al maar ook in Fes als ook in dit stadje zijn religieuze gebouwen als moskeeën, mausoleums voor niet-moslims verboden. Hier zijn weinig toeristen dus men kan niet bevreesd zijn voor halfnaakte poseersessies. Na wat zoekwerk ontdek ik dat het niet de Koran is die dat verbiedt. Vandaar dat je in Turkije en Egypte wel moskeeën ed in kunt. Het blijkt een wet te zijn uit begin 20^e eeuw ten tijde van

het Franse kolonie die niet-moslims (Europeanen) verbiedt om religieuze plaatsen te bezoeken om te zorgen dat er een sfeer van respect is. Hoewel de Fransen allang vertrokken zijn is de wet nog altijd van kracht. Alleen in Casablanca en Marrakesh kun je erin, mits respectvol. Die van Marrakesh is door de aardbeving gesloten dus mocht je in Marokko een moskee willen bezoeken, reis dan naar de Hassan II Moskee in Casablanca.

Ik zie het stadje op de heuvel liggen en na twee dagen wandelen in de Medina pas ik voor deze wandeling. Wil René gaat wel naar boven en komt terug met brood en heerlijke noga. Verder heb ik niet zo veel gemist vindt hij en om mij een plezier te doen heeft hij wel drie! foto's gemaakt. Waarschijnlijk om te onderstrepen dat ik niks gemist heb.

Vier km verderop ligt Volubilis een archeologische site van een Romeinse stad. Ooit hoofdstad van Mauritania (Noord-Marokko en Noordwest Algerije). De Romeinen noemde de Berbers in de regio Mauri – waar het woord Moor van is afgeleid. En nadat Idriss in de 8^e eeuw de berbers bekeerd had tot de islam werd met het moren niet alleen inwoners uit Noord-Afrika bedoeld maar ook moslim. In onze en Spaanse geschiedenisboeken worden de Berbers/Arabieren die in de Middeleeuwen in Spanje woonde/heerste nog altijd moren/moros genoemd.



Het is een wonder dat er na 1800 jaar nog zoveel resten van de stad te zien zijn. Naast de invloed van de elementen herbruikte Maulay Idriss veel stenen en ander bouwmateriaal om de stad op de heuvel te bouwen. Hier geen laag as en lava die alles afdekte zoals in Pompeï. Hier mag je ronddwalen tussen de muren, mozaïeken en pilaren. Het frisse groen in de omgeving vormt een mooi contrast met de zandkleurige, grijze stenen. En met de uitbundige zon vergeet ik dat het januari is.

Het voelt eerder hartje zomer en ik betrap me op de gedachte dat ik ook niet op het heetst van de dag zo'n bezoek moet doen.

We staan vlakbij op een camping met een mooi uitzicht op de omgeving, we staan onder een olijfbom in gras en gravel met oranje bloemen. Het is een oude camping en zeker het sanitair is verouderd. Maar als ze doorwerken is het nieuwe deel van het sanitair over n paar weken klaar. De tegels en de aansluiting zijn er al, de deuren en poorten geschilderd. We worden gewekt door een enthousiaste eigenaar met zoete thee en warm brood. We kunnen Méknes nog bezoeken voordat we rond 15:00 moeten verzamelen ten zuiden van de stad. De zon op de camping is te verleidelijk. En omdat we morgen terugreizen naar Spanje gebruiken we de uren om op te ruimen, de fietsen weer in te pakken en laatste boodschappen te doen voor de reis.

Aanvankelijk zouden we achter een tankstation overnachten niet ver van de tolweg. In voorgaande jaren was dat ook zo, vertelt de reisleader maar vannacht mogen we op een wijnlandgoed staan waar ook ons afscheidsdiner is. En natuurlijk krijgen we een rondleiding en de mogelijkheid om goede Marokkaanse wijn te kopen. Maar hoe weet je wat lekker is. Precies, het diner wordt ook wijnproeverij. In het gebied waar dit landgoed ligt, werd al ten tijde van romeinen wijn gemaakt. De belangrijkste motieven daarvoor waren toen en zijn nog altijd het mediterrane klimaat, goed grond



(leiste) en de beschikbaarheid van water (uit het Atlasgebergte). Zo'n 20 jaar geleden begonnen Franse wijnmakers hier de wijngaard. Inmiddels is beschikbaarheid van water een groeiend probleem, vertelt Mohammed wiens ouders de communicatie en de distributie regelen van dit domein. Voor de 85 ha hebben ze 3 putten. Dit jaar is er nog maar één te gebruiken. De andere staan droog. Ze hebben tot 120 mtr gezocht. Niks. Andere wijngaarden hebben zelfs 300 mtr diep naar water geboord. Die ene put die ze nog hebben geeft ook steeds minder water. Ze hebben geïnvesteerd in druppelirrigatie en dan nog stroomt het water 45 minuten en daarna moeten ze een paar uur wachten voordat de put

weer met grondwater is volgelopen. Water bleek niet het enige obstakel te zijn dit jaar om wijn te maken. De zomer kende temperaturen van boven de 45 graden zodat de oogst 40% minder was dan verwacht. Een wijngaard in een islamitisch land waar alcohol verboden is door geloof en wet? Hoe moet ik dat snappen. Goede vraag zegt Mohammed - wiens naam verwijst naar de profeet – we produceren zogenaamd voor de buitenlandse markt. De eerlijkheid is dat 80% naar Marokkaanse markt gaat. Hypocriet inderdaad. Want hoewel verboden heft de overheid zelfs drie keer belasting: na de oogst (10 euro per 100 ltr), bij het labelen van de flessen zo'n 1 á 2 euro per fles en nog eens 20% bij distributie. Dit landgoed produceert zo'n 800.000 flessen per jaar.

We proeven 5 verschillende wijnen en het wordt steeds gezelliger en luidruchtiger aan tafel. Het eten is lekker, het gezelschap is goed en bijna alle wijnen zijn lekker. Ik kies er één om mee naar Spanje te nemen.

De laatste dag rijden we 450 kilometer naar de haven van Tanger-Med. Dwars door het gebied van de Rif-berbers. Met slechts één pauze is het een flinke ruk. We komen ruim op tijd aan en de vertraagde boot komt zelfs nog een uur later dan gepland aan. Maar als de zon onder is kunnen we de boot oprijden die ons in ca 2 uur naar Spanje brengt dat aan de horizon al te zien is. We nemen afscheid van de mensen met wie we 7 weken door Marokko zijn getrokken. Het is na elfen als we de boot afrijden. Dan hoop je dat je er snel weg kunt, maar de douane is grondig. Pas na middernacht zetten we onze camper op een parkeerplaats 9 km van de haven. Ik val direct in slaap. De komende weken gaan we rustig terugkijken op deze prachtige reis.

Voor een visuele terugblik op onze reis door Marokko kijk [hier](#)